

Szabó Ferenc SJ

BERGSON SPIRITUÁLIS ERŐTERÉBEN

Olvasónapló és tanulmányok

Henri Bergson (1859–1941)

Napjainkban az ún. nyugati világban egyre terjed a gyakorlati materializmus, a vallási közöny, sőt az ateizmus is; ugyanakkor – a csökkenő hagyományos vallásosság mellett – bizonyos közösségekben/csoportokban, főleg fiatalok körében, fokozódik az értelem- és Isten-keresés, amint ezt tanúsítja a nagy keleti vallások misztikus tapasztalatai iránti érdeklődés.

A mai hitetlenség és az istentapasztalat keresése összefüggésében látom Bergson spirituális filozófiájának és a keresztény misztika felé való nyitásának időszerűségét. Ezt szeretném érzékeltetni alábbi jegyzeteimmel.

BEVEZETÉS

Hit és hitetlenség – a misztikusok éjszakája

Éppen befejeztem esszémet, amikor elolvashattam Raniero Cantalamessa olasz kapucinus idei első adventi prédikációját, amely 2018. december 7-én hangzott el Ferenc pápa jelenlétében a Pápai Ház tagjainak ezzel a lényegre mutató címmel: *Van Isten, és ez elég!*

Tanulmányom mottójául írom ide e szakaszt a nagyon időszerű eszmélődésből:

„Az egyedül fontos dologgal szeretnék most foglalkozni, az Istennel való személyes kapcsolatunkkal, mert 'lelkünk az élő Istent szomjazza' (Zsolt 42,2). Napjainkban lázasan kutatunk az élet után idegen bolygókon, miközben nem vesszük észre a köztünk élő Istent. Pedig Szent Ágoston is int már bennünket: 'Te velem voltál, de én nem voltam veled'. Vegyük észre az Isten jeleit, kopogtassunk az ajtaján, hiszen ezt maga Jézus kéri tőlünk.”

Ezután Avilai Szent Terézt idézte: „*Semmi meg ne zavarjon, semmi meg ne rettentessen. Minden elmúlik, de Isten ugyanaz marad. A türelem mindent elnyer. Ha Isten a tiéd, semmid nem hiányzik: Isten egyedül elég!*”¹

Az elmúlt két évben sokat foglalkoztam a filozófusok és világvallások *istenkeresésével*, (a nem keresztények üdvösségével), a keresztény és nem keresztény *misztikával*, amint ezt nemrég megjelent *Az élő Isten felé* című kis könyvem is tanúsítja.² A mai ateizmus és a hit terjesztése/védelme újra élénken foglalkoztat. Úgy gondolom, ma is szükség van a megújított hitvédelemre.

„*Mindig álljatok készen arra, hogy megfeleljetek mindenkinek, aki reménységetekről kérdőre von titeket. De ezt szerényen, tisztességtudóan, jó lelkiismerettel tegyétek, hogy akik Krisztusban való tisztességes életeteket becsmélik, rágalmaikkal szégyent valljanak.*” (1Pét 3,15–16)

Sokat írtam és beszéltem a rádióban e kérdéskörről, amely manapság, az új evangelizálás időszakában időszerűbb, mint valaha. Már egy fél évszázaddal ezelőtt sürgette a párbeszédet az ateistákkal a II. Vatikáni zsinat (*Gaudium et spes* 19–22.)³ Ferenc pápa is – a zsinat szellemében és elődei nyomdokain járva – szolgálata kezdetétől számtalan megnyilatkozásában buzdítja a „kilépő”, missziós egyház minden tagját, hogy ki-ki – sajátos hivatása szerint – vegye ki részét az új evangelizálásból, a hit továbbadásából. Erről szól egész programírása: *Az Evangélium öröme*.

Nemrég újraolvastam Jean-François Six francia teológus (1979-es) kiváló könyvét hit és hitetlenség kérdéséről: „*A hitetlenség és a hit nem az, aminek hiszik.*”⁴ Találó meglátásait, néhol kissé módosítva és továbbgondolva ideírom.

Tény az, hogy kihalóban van a régebbi harcossal ateizmus (bár kivételek vannak). Az ún. „Nyugaton” ma inkább a teljes „evilágiság”, az agnoszticizmus, vagy a gyakorlati materializmus tapasztalható. A mai európaiak nagy része – legalábbis látszólag – megvan Isten nélkül. „Úgy él, mintha Isten nem létezne.” Hogyan lehet párbeszédet kezdeni a hitről az „egydimenziós” emberrel? Nem „működik” a régi apologetika, amely minden kérdésre gyors receptválaszt adott. (Itt a „világhódító kereszténységről” értekező nagy Bangha Béla SJ *Világnézeti válaszok* című könyvére gondolok, amelyet nagy örömmel olvastam gimnazista koromban.) Six jól látja az is, hogy meg kell kérdőjeleznünk a túlságosan magabiztos – sokszor fanatikus – párbeszédre képtelen „hívők” magatartását, éppen az igazi, *alázatos hit* nevében.

A hit világosság, de homály is. Ma még csak „*tükör által, homályosan*” látunk (vö. 1Kor 13,12–13). Az éjszakában virrasztók hite nem lehet „diadalmas”, hanem tapo-

¹ P. Raniero Cantalamessa 2018. december 7-i beszédét ismerteti a Vatikáni Rádió magyar adása: <https://www.vaticannews.va/hu/papa/news/2018-12/advent-predikacio-isten-letezes-tapasztalas-kapucinus-szonok.html>

² 2018-ban („kézirat gyanánt”) megjelent naplójegyzeteimnek ugyanazt a címet adtam – *Az élő Isten felé* –, mint leuveni skolasztikus koromban írt tanulmányomnak az istenhit és istentagadás kérdéséről. Ennek végén Avilai Szent Teréz „költeményét” idéztem.

³ A *Gaudium et spes* zsinati konstitúció ateizmusra vonatkozó pontjait magyaráztam *Az ember és világa* című könyvem első részében. Új kiadását lásd a „Máltai Könyvek” sorozatában, Bp., 2011.

⁴ J.-F. Six, *L'incroyance et la foi ne sont pas ce qu'on croit*, Paris, 1979 – A francia pap/teológustól több meglátást átvettem *A rejtett Isten útjain, Párbeszéd a hitről* című könyvemben, Róma, 1980, 47–53, 85–86.

gatódzó, sebezhető, alázatos. A keresztény hite *válasz az emberszerető Isten hívására*. A hit *bizalom* abban, Aki beléd vetette bizalmát – és mindig *elsőnek szeret*. Továbbá a hit *kérdés is*: Miért szeret Ő? Isten miért szereti az emberiséget, az embereket, köztük engem? Miért az Ő, ami/Aki: Szeretet? (Vö. 1Jn 4,7–18)

„Megjelent üdvözítő Istenünk jósága és emberszeretete, megmentett minket, nem a mi igaz cselekedeteinkért, hanem irgalmassága miatt – az újjászületés és megújulás fürdőjében, amelyben a Szentlélek működik, akit bőven árasztott ránk Üdvözítőnk, Jézus Krisztus által.” (Tit 3,3–6)

A Szeretet-Istenbe vetett hit a Szentlélek ingyenes ajándéka. (Vö. Róm 5,5–9; 8,12–17) Az alázatos kereső kitárul ennek az ajándéknak.

Az igazi hit tehát mindenekelőtt a *szeretet rendjéhez* tartozik, amint azt Pascal már kifejtette. „A hit és a hitetlenség nem egy formulában fejeződik ki, hanem a szívben.” (Six. Én még hozzáfűzöm H. de Lubac jezsuita teológussal: *A hit és hitetlenség határvonala saját szívünkön keresztül húzódik*.)

J.-F. Six később (62–69), amikor a nagy hívők, misztikusok „sötét éjszakájáról” értekezik, magrázóan írja le a *Lisieux-i Teréz által megélt sötétséget, a hitetlenséget, a Semmi rettenetes kísértését* (1897. június): „*Azt hiszed, hogy egy nap kijutsz a téged körülvevő sűrű ködből! Menj csak, menj előre, örvendj csak a halálnak, amely nem azt hozza neked, amit remélsz, hanem még mélyebb éjt, a semmi éjszakáját*” – így ostromolja a fiatal tüdőbajos nővért a gonosz Kísértő.

Six felidézi a 16. századi karmelita misztikus, Keresztes János „éjszakáját”, majd a 19. századi karmelita nővérről írja: „Lisieux-i Teréz tapasztalata arra a korszakra esik, amikor az ateizmus kezd masszívan tért hódítani. (...) Akkor, amikor (1885-ben) Nietzsche megírja a *Zarathustra* végét [Isten halálát hirdeti!], Franciaországban tudatára ébrednek az ateizmus terjedésének.” Teréz éjszakáját és kísértését magyarázva megjegyzi: a karmelitának tudomása van kora szellemi helyzetéről; megpróbáltatását felajánlja a hitetlenség megtérésért, a megosztja azok éjszakáját, és Jézusét is, aki nagypénteken megélt az Atya eltávolodását.

Ezeket olvasva emlékeztem arra, hogy leuveni skolasztikus koromban mennyire megindított, amikor Kis Teréz akkor kiadott teljes (nem kozmetikázott) emlékezését olvastam a *Semmi kísértéséről*. (Ezt leírtam *Az élő Isten felé* című esszém elején.) Később, a zsinat után, nagy érdeklődéssel olvastam *Joseph Ratzinger professzor* találó elemzéseit a modern hitetlenségről, amely a hívőket is megpróbálja. Amikor a zsinat után (1968-ban) egyetemistáknak tartott előadást a keresztény hitről (Krédóról), *Bevezetés a keresztény hit világába* című könyve elején, a mai ember megkísértett hitéről szólva, szintén utal *Lisieux-i Teréz „éjszakájára”, hit-ellenes kísértéseire*. Így következtet: „*Valóban az Egész került középpontba: minden vagy semmi. Ez az egyetlen alternatíva marad meg, de a szellem semmi szilárdat nem talál, amiben megkapaszkodhat a szakadékba való zuhanásban. Akármerre néz, a feneketlen semmi tátong előtte.*”⁵

A Lét és Semmi misztériuma mindig izgatott.

Már sokszor elmondtam, még akkor is, amikor jezsuita hivatásom eredetéről kérdeztek, a létezés értelmének kereséséhez mentem vissza. Egész életünk menetét

⁵ Új magyar kiadása: Vigília, Bp., 2007 (XVI. Benedek 2000-ben írt új bevezetésével), 33–34.

meghatározó kamaszkorban az ún. alapvető döntés (*optio fundamentalis*): az Igaz, a Jó, a Szép céltudatos keresése. Felső gimnazista koromban, ott Zalában a nagyhegyi erdőszélen, amikor a lét végső értelmét kerestem, már ilyen kérdéseket vettem fel magamnak (pedig még nem tudtam semmit az egzisztencialista filozófusokról): foglalkoztatott: *Miért vagyok? Miért a világegyetem? Miért van egyáltalán valami, inkább, mint a semmi? Volt-e egyáltalán olyan „idő”, amikor semmi sem volt? Miért van inkább a teremtő PrINCÍPIUM, mint a semmi?* Gondolatban (képzeletben) megsemmisítettem a mindenséget. És akkor bevilágított a meggyőződés: az abszolút semmiből semmi sem lehet! Márpedig én létezem és körülöttem a Mindenség; a Lét erősebb, mint a semmi! *Te hát a Létnek van abszolút alapja, az Abszolútum létezik.* De mélyen átéltem esetlegeségemet is.

A további kérdés tisztázása volt: a panteizmus legyőzése, a személyes Isten léte, Jézus Krisztus Istenének hite, majd pedig Jézus Krisztus hívása, válaszom: az egyetlen Üdvözítő követése és Jézus Társaságában az üdvösség örömhírének a terjesztése.

*Létezésem, eredetem esetlegeségé*⁶ mindig döbbenettel tölt el, amint ezt vallomásversemben kifejeztem:

PASCAL

*Van úgy, hogy – veled együtt – rémülettel tölt el
a mérbetetlen csillagterek örök csöndje,
hiába szór szípkörök fenn az augusztusi éj!
Csak percnyi villanás az életem:
mögöttem és előttem ásít a sötét!*

*Hogyan kerültem éppen most ide,
miféle ismeretlen véletlen
játszott velem parányi csillagporral?
S mi lesz velem, ha csöppnyi fényemet
kioltja majd egy ismeretlen Árny?
Az életem-halálom döbbenet, talány!*

*De éjszakákban Tűz gyúlt hirtelen,
Te izzó agy, vakító értelem!
Maga a Tűz jelent meg érzékeny szívedben
s te könnyes szemmel, ujjongó örömmel
megláttad Őt a más rendből valót
(...)*

---

⁶ Erről az élményemről, Pascalt, valamint az őt kritikával szemlélő Valéryt bírálva, meg Teilhard de Chardin optimista vízióját is idézve, hosszan meditéltam *Jelek az éjszakákban* (Róma, 1983) című könyvem első felében: „Változatok Pascal egy gondolatára:” *Le science éternel de ces espaces infinis m’effraie*”. (*Pensées*, 206.) Ugyanitt (*Jelek...* 99–156) elemeztem Pascal, Bergson és Heidegger befolyását Babits költészetére és filozófiára. „Isten – vagy a semmi” dilemmája gyakran visszatér a költő vívódásaiban – például *Hadjárat a semmibe* című nagy filozófiai költemény, vagy *A jó halál* című 1938-as eszmélődés in *Könyvről könyvre*, Magyar Helikon, 1973, 274–279.

A filozófusok isteneszméjét és a misztikusok istentapasztalatát elemezve Bergson két alkalommal is eszmélődik a *Lét és a Semmi* alapvető kérdéséről, amint később az egzisztencialisták, például M. Heidegger és J.-P. Sartre.

H. Bergson már 1907-ben, a *Teremtő fejlődés* végén⁷ finom, hosszadalmas elemzések során kimutatja, hogy a *semmi ál-eszme*. A semminek a Léttel való szembeállítása és a világmindenség képzeletbeli megszüntetése *illúzió*. „Pedig – hangsúlyozza Bergson – gyakorta ez a filozófiai gondolkodásnak rejtett rúgója, láthatatlan mozgatója. Az elmélkedés első ébredése óta ez tol előtérbe, egyenesen az eszmélet tekintete elé, aggasztó problémákat, oly kérdéseket, melyekre nem szegezhetjük pillantásunkat anélkül, hogy szédülés ne fogna el.” Nem folytatom itt H. Bergson hosszú elemzését (a *semmivel* kapcsolatos *hiányérzet* és az *üresség* képzetének műveleteit, stb.). Ezek az elemzések kimutatják, hogy „a minden megszüntetésének értelmében vett *abszolút semmi eszméje önmagát leromboló eszme, ál-eszme, egyszerű szó*. (...) Ugyanolyan képtelenség, mint a szegletes köré.”⁸

Az érdekes az, hogy Bergson utolsó nagy művében, *Az erkölcs és a vallás kétforrása* III. fejezetében, amikor a dinamikus vallásról, az Isten-tapasztalatról és a miszticizmusról értekezik, újra összefoglalja (*Két forrás*, 277-278) a *Teremtő fejlődés* most jelzett hosszú elemzéseit a *semmi* hamis fogalmáról, hangsúlyozva, hogy *a misztikusok nem törődnek „hamis problémákkal”*.

„Megmutattuk egykor /utalás a *Teremtő fejlődés*-re/, hogy a metafizika egy része tudatosan vagy nem, ama kérdés körül forog, hogy miért van egyáltalán valami: miért az anyag, vagy miért a szellemek, vagy miért Isten inkább, mint semmi! De ez a kérdés feltételezi, hogy a valóság ürességet tölt be, hogy a lét alatt ott van a semmi, hogy jog szerint nem volna semmi, s akkor meg kellene magyaráznunk, hogy ténylegesen miért van valami. És ez a feltevés tiszta illúzió, mert az abszolút semmi eszméjének pontosan annyi jelentése van, mint egy négyszögletes körnek.”

Ezután Bergson áttér a *misztikusok tapasztalatára*, akik fel sem vetik a metafizika aggályait. A misztikus „azt látni véli, hogy Isten mi, de semmiféle látomása sincs arról, hogy mi nem”. A filozófus *Isten természetét* „hamarosan meghatározza, ha a miszticizmust formulába akarná önteni. *Isten szeret és szeretet tárgya: itt van a miszticizmus egész hozadéka*. Erről a kettős szeretetről beszél szüntelen a misztikus. Leírása befejezhetetlen, mert a leírivaló kifejezhetetlen. De az, amit világosan megmond, annyi, hogy az isteni szeretet nem valami az Istenből, hanem maga az Isten. Ehhez

⁷ Henri Bergson, *Teremtő fejlődés*, fordította és bevezetéssel ellátta: dr. Dienes Valéria, A Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1930. Az 1987-es reprint-kiadásba (ezt idézem) *Előszó*ként felvették Babits Mihály *Bergson filozófiája* című tanulmányát, amely eredetileg 1910-ben a *Nyugat*ban jelent meg. – A IV. fejezetben a *Semmi*ről: 248–271. Ezután a mű végéig – a *Semmi*hez kapcsolódóan – az Abszolútum (Isten-eszme) tartamosságáról, illetve örökkévalóságáról eszmélődik a görög filozófusoktól kezdve – Descartes-on, Leibnizen és Spinozán át – Kant-kritikája megrostálásáig, hogy saját evolucionizmusát – a „*teremtő fejlődést*” még megtámogassa.

⁸ *Teremtő fejlődés*, 257–258.

az útbaigazításhoz csatlakozik a filozófus, aki Istent személynek tartja, és mégsem akar durva antropomorfizmusba esni. Gondol például a lelkesedésre, amely egy lelket izzásba hozhat, fölemészthet mindent, ami benne található, és betölthet azon túl minden helyet.”

A következő alcím: *Teremtés és szeretet*. (281) „Nehéz hatékony szeretetet gondolni úgy, hogy ne irányuljon semmire. Valóban a misztikusok egybehangzóan tanúsítják, hogy Istennek szüksége van ránk, mint ahogyan nekünk szükségünk van Istenre. Mi másért volna ránk szüksége, mint hogy szerethessen! Ez lesz annak a filozófusnak végkövetkeztetése, aki a misztikus tapasztaláshoz csatlakozik. *A teremtés úgy jelenik meg előtte, mint Isten vállalkozása arra, hogy teremtőket teremtsen, hogy szeretetére méltó lényeket kapcsoljon magához.*”

Ezek az izgalmas olvasmányaim és eszmélődéseim újra csak *Henri Bergson életműve, főleg misztikával kapcsolatos nézetei* felé fordították figyelmemet. Összeszerkesztettem naplójegyzeteimből és Bergsonról és tanítványairól szóló már megjelent tanulmányaimból az *Isten-keresésre és misztikus élményekre* vonatkozó meglátásokat, vallomásokat. Így megvilágítom a teljes Igazságra nyitott zsidó filozófus, *Henri Bergson útját a Szeretet-Isten és az Evangéliumok Krisztusa felé.*

BERGSON ÉS A 20. SZÁZAD KONVERTITÁI

A 19/20. század fordulója számos értelmiségi tért át a katolikus hitre, nagyon sokan éppen *Henri Bergson spirituális filozófiájának hatására*. A francia értelmiségiek tanúságtétele jelentős hatást gyakorolt a keresztény megújulásra, nemcsak Franciaországban, hanem – a francia szellem kisugárzása miatt – egész Európában.

A „laikus” Franciaország megszületése

Különös, figyelemreméltó jelenség: a katolikus hitre térő „konvertiták” ragyogó csillagzata éppen akkor tűnt fel Franciaországban fordulóján, amikor (1905-ben) létrejött az egyház és az állam szétválasztása, és elkezdődött a francia társadalom egyre erősödő szekularizálódása.

A fiatal Paul Claudel 1886-as megtérése már ismert volt. Az 1905 és 1915 közti évtizedre esik a megtérések legmagasabbra emelkedő hulláma: Péguy, Lelotte, Psichari és a Maritain házaspár jórészt *Henri Bergson* előadásait hallgatva, spirituális filozófiájának hatására tértek meg Istenhez. Ebben az időszakban (1909–1911) járt *Dienes Valéria* is Bergson óráira a Collège de France-ba. (Lásd esszém *Függelékét*.)

Amikor Franciaországban 1905-ben meghozták az egyház és az állam szétválasztásának törvényét, a francia katolikusok azt úgy élték meg, mint az egyház és a hit elleni agressziót, vagyis mint ami az egyház lerombolását célozza. Két pápai enciklika is elítélte ezt a törekvést és törvényhozást. Hosszú szenvedélyes viták előzték meg a „megbékélést”. 1923-ban a Francia Köztársaság és a franciaországi katolikus egyház (a Szentszékkal való tárgyalás nélkül) bizonyos megállapodásra jutott, *modus*

vivendit fogadott el. Az állam lemondott arról a törekvéséről, hogy a politikai demokrácia mintájára szervezze újra az egyházat. A Köztársaság elismerte, hogy a katolikus egyház alapelve más természetű, mint a politikai demokráciáé. Hosszú fejlődés után tehát a laicitásnak már nem csupán negatív jelentése lett. A II. Vatikáni zsinat a vallásszabadságról szóló nyilatkozatban megnyitotta az utat a pluralista társadalom és a laicitás olyan értelme felé, amely számol a vallással, és nem küzd ellene.

F. Gugelot monográfiája a tömeges megtérésekről

A hit és egyház elleni agresszióknak tekintett *laicizálódás* és az *erős antiklerikalizmus* légkörében jelent meg tehát a konvertiták hosszú sora. A francia értelmiségiek megtérésének sorozatát mutatja be, elemzi, osztályozza Frédéric Gugelot nagyszerű monográfiája:⁹ *Az értelmiségiek megtérése a katolicizmushoz Franciaországban (1885–1935)*. Izgalmas olvasmány! Az ismert nagy megtérők mellett sok olyan nevet is olvashatunk, amelyeket mára már elfelejtettek. Gugelot több szempontból tárgyalja a megtérések történetét: leírja a franciaországi egyházi, szellemi, politikai helyzetet, egyes megtérők sajátos útját, a befolyásokat, a barátságokat. Például a konvertita Maritain házaspár kiterjedt baráti körét.¹⁰

Írók, művészek, filozófusok tömeges megtéréséről beszélhetünk. A leghíresebbek: Claudel, Péguy, Jammes, M. Jacob, Reverdy, Green, Mauriac, továbbá az akkor születő, híressé vált könyvkiadó, a *Nouvelle Revue Française* köréből: Copeau, Rivière, Ghéon. A szerző elemzi a megtérők igen változatos történetét, a korszellemet, objektív indítékaikat, és rávilágít arra, hogy *jórészt ők készítették elő és támogatták a francia katolicizmus megújulását*. 150 nevet ismertet, egyesekeket bővebben, másokat csak utalásszerűen.

A megtérések hulláma messzemenően a legmagasabb 1905 és 1915 között – ebben szerepet játszott az első világháború is. Az összes megtérő 78 százaléka fiatal. Földrajzilag Párizs a központ; bizonyos zarándokhelyek (La Salette, Lourdes) is ihletői voltak a megtéréseknek. Továbbá olvasmányok: Biblia, Szent Ágoston, Pascal, Krisztus követése. Egymásra is hatottak a megtérők, akik közül egyesek „térítő” lettek (például Claudel térítette Jacques Rivière-t). Sok volt a zsidóságból megtért, főleg zsidó nők (60 százalék), például az orosz zsidó származású Raïssa Maritain, Suzanne Bing, vagy a férfiak közül Max Jacob, René Schwob, Jean-Pierre Altermann abbé.

Gugelot a megtérések változatos seregében *három típust* különböztet meg: az első csoportnál erős volt a patrióta, sőt nacionalista érzés, amely az első világháború során fokozódott, és kapcsolódott Maurras nacionalista, királypárti mozgalmához, az Action Française irányához. A másik csoportnál az etikai/esztétikai motívum játszott szerepet: az etikai és szellemi zűrzavarban az intranzigens, biztos alapokat nyújtó katolicizmus vonzotta őket. A harmadik típus/csoport: az az irány, amelynek

⁹ F. Gugelot, *La conversion des intellectuels au catholicisme en France (1885–1935)*, CNRS Éditions, Paris, 2007, 2010.

¹⁰ Lásd erről Raïssa Maritain, *Nagy barátságok*, Szent István Társulat, Bp., 1986.

képviselői a materialista-racionalista filozófiákkal szemben Maurice Blondel és Henri Bergson spiritualista világnézetéhez csatlakoztak.

Henri Bergson spirituális filozófiájának hatásáról írva (102–103) Gugelot hat megtérő – Péguy, Lotte, a Maritain házaspár, Psichari, Massis és Madelaine Semer – vallomását ismerteti. Sajnos, nem említi a magyar Dienes Valériát, a Bergson-tanítványt és műveinek fordítóját, eszméinek közvetítőjét.¹¹

Lotte így magyarázza a Bergson-hatást: „A bergsoni pszichológia és Péguy erkölcsi kritikájának együttes hatására összeomlott bennünk Taine szcientizmusa, Renan intellektualizmusa és Kant intellektualizmusa. Ez menekülés volt a determinizmusból, lendület a megtalált Isten felé.”

Raïssa Maritain is azt emelte ki, hogy Bergson felszabadította a szellemet, a belső világ, valódi élete felé fordítva azt. „Abban az időben, amelyről ez a könyv szól (és később is) barátaink közé sok megtért hitetlen vagy a katolicizmushoz megtérőben lévő ember tartozott. Egyszerűen azért, mert a XIX. század végén és azóta is a katolicizmushoz való megtérés nagyon gyakori volt Franciaországban. A nagy hívők, mint például Léon Bloy és Paul Claudel és még a hitetlenek, mint Maurras vagy André Gide körében is, közeli barátai és tanítványai közül sokan tértek meg. A Gide körüli megtérések különösek, ha figyelembe vesszük azoknak az embereknek művészi és irodalmi szerepét és intellektuális képességeit, akik tőle magától tanulták meg, hogyan szabaduljanak meg tőle. – Később ezek nála jobban értették a Tékozló fiú példabeszédét. Dupouey-re, Ghéonra, Francis Jammes-ra, Copeau-ra, Jacques Rivière-re, J. P. Laurens-ra, Charles du Bos-ra, Gabriel Marcelre, René Schwobra, Julien Greenre, Jean Pierre Altermannra gondolok. Az utóbbi pap lett, és papi tevékenységével nagyon sok lelket vezetett vissza Istenhez. Jean Copeau egyik lánya misszionárius apácának ment, Rivière fia és lánya bencés kolostorba lépett, Francis Jammes egyik fiából pap lett. (...) A megnevezettek között nagyon sok drága barátot tartunk számon, akiket Isten nekünk ajándékozott.”¹²

François Mauriac, amikor értesült Raïssa Maritain haláláról, ezeket jegyezte be *Bloc-notes*-jába, a meudoni találkozásokra emlékezve: „Mennyi megtérő a francia irodalomban! A luciferi Gide körül a kegyelem milyen pezsgése: Claudel, Jammes, Copeau, Ghéon, Rivière, du Bos, hogy csak a legjelesebbeket említsem, de még sokan voltak velük együtt; megremegtek az örömtől, Maritainék élete légkörétől. Valamennyien a maguk módján *Magnificat*ot énekeltek. És a *Magnificat* nem szűnt meg visszhangozni a francia irodalomban Bloy-tól Huysmansig és Claudelig.”¹³

MAURIAK ÉS GUITTON BERGSON SPIRITUÁLIS HATÁSÁRÓL

Mauriac vallomása Bergsonról és saját hitéről

¹¹ Lásd 2011-es konferenciánkat: *Száz év után – Eszméletcsere, Bergson eszméinek hatása a XX. század spirituális megújulására, Magyarország felé közvetítő: Dienes Valéria*, JTMR, Távlatok–Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 2011 – Esszém végén bőven szólok erről.

¹² Raïssa Maritain, *Nagy barátságok*, 253.

¹³ Lásd Szabó Ferenc SJ, *Istenkeresők és megtérők, A XX. század konvertitái*, Szent Gellért Kiadó és Nyomda, Bp., 2014.

Henri Bergson, aki élete végén (†1941) elérkezett a katolicizmus küszöbéig, szellemi kapcsolatban állt neves katolikus írókkal, gondolkodókkal. A harmincas években például Gabriel Marcel, Jean Guitton, François Mauriac elküldték neki új írásaikat, amelyeket a betegeskedő filozófus nemcsak udvariasan nyugtázott, hanem – olvasásuk után – méltatott is.

1936 áprilisában François Mauriac (akkor már híres regényíró, 1933-ban a Francia Akadémia tagja) elküldi neki *Jézus élete* című új könyvét. Bergson 1936. április 14-i levelében köszöni meg – betegsége miatt kissé késve – a könyvet: „Ez a »Jézus élete« csodálatos könyv. Önt átítatta az Evangéliumok lényege olyannyira, hogy még ott is, ahol elbeszélése tisztán emberi síkon mozog, jelen van az isteni, és valamiképpen átlátszóvá lesz. Bárcsak minél többen olvasnák és meditálnák könyvét ebben a korban, amikor egyre erősebben jelentkezik az igény a spirituális megújulásra!”

François Mauriac egyik utolsó képviselője volt annak a nagy írónemzedéknek, melynek tagjai között több a hitvalló katolikus, s amely a 20. század első felében világirodalmi szintre emelte a francia irodalmat: Péguy, Proust, Valéry, Gide, Claudel, Barnanos, Malraux...¹⁴

Jean Guitton katolikus filozófus a két háború közötti világi katolikusok tanúságtételét hangsúlyozta: „Jóval a zsinat előtt, főleg Franciaországban, a világi írók-gondolkodók (Claudel, Blondel, Gilson, Maritain, Marcel, Chevalier, Mauriac, Green, Barnanos, Thibon...) mutatták a legnagyobb bátorságot, hogy kimondják azt, amit igaznak tartottak.”

Henri Bergson fent idézett levelét olvasva ösztönzést kaptam, hogy újra kézbe vegyem Mauriac *Jézus élete* című kis könyvét. Az *Előszó*ban olvasom a regényíró figyelmeztetését: óvakodnunk kell az olyan történetíróktól és szentírásmagyarázóktól, akik a természetfölötti eleve tagadásával Jézusban nem különböztetik meg az Istent, de azoktól a rajongó keresztényektől is, akiknél Jézus emberi arca „megsemmisül a második isteni Személy ragyogásában”. Mauriac, a katolikus regényíró – aki egyébként jól tájékozódott kora nagy szentírástudósainak műveiben – elkerüli ezeket a végleteket. Szeretné megéreztetni az olvasóval, hogy az Evangéliumok Jézusa „nem mesterséges és összetákolt lény”, hanem „a történelem nagy alakjai közül a legmegrázóbb s a benne szereplő nagy jellemek közt a legkevésbé logikus, mert a legelevenebben élő”.

Mauriac reméli, hogy „ezt a vakmerő könyvet” nem írta meg hiába, „ha csak egy olvasó is akad, aki mikor becsukja, hirtelen megvilágosodással megérti, hogy mit jelentett a katonák mentegetődzése – mikor a papok szemükre vetették, hogy nem mertek kezét emelni Jézusra –: »Soha ember így nem szólott, mint ez az ember.«” A sok tudós Jézus történetéről szóló mű után felüdítő Mauriac Jézusának olvasása. Valójában az egész könyv személyes vallomás is, válasz arra a kérdésre: „Ki neked Jézus?”

---

¹⁴ Lásd Szabó Ferenc SJ, *Mauriac önmagáról*, Válogatás az író vallomásaiból, Róma, 1987 (Mai írók és gondolkodók 1)

Mauriac 1962-ben *Amit én hiszek* című könyvében vall küzdelmes hitéről: „Ez a könyv nem tudósokhoz, sem filozófusokhoz, nem is teológusokhoz szól. A lehető legegyszerűbben és legnaivabban akartam válaszolni erre a kérdésre: »Miért maradt Ön hűséges ahhoz a valláshoz, amelybe beleszületett?«»

E vallomáskötetében, amikor Nikodémus Jézusnál tett éjjeli látogatásáról eszmélődik (Jn 3,1–21), ezeket írja: „Éjszaka van bennem, bensőmben, és ennek az éjszakának titkában találtam rá Krisztusra, kétségkívül nem minden alkalommal, amikor kívánta. Ezek a kegyelem pillanatai. Talán, mint Nikodémus számára, egyesek számára csak egyetlen találkozás van, egyetlen éjszaka, de ez meghatározza egész életüket. Ami engem illet: a világ minden kincséért le nem mondanék már arról, amit láttam és hallottam, amit érintettem, még ha csak egyetlen egyszer is. Tudom, ez a Világosság önmagában misztériumot alkot, sőt sokkal többet: misztériumok csomópontja, amely hitet követel.

Ennek ellenére önmaga révén vesz hatalmába; ez a Világosság jelen van a történelemben, elkezdett ott égni egy meghatározott térben és időben: olyan tűz, mely világít és éget. A világba dobott. Mennyire szeretem az Úrnak ezt a sóhaját: »Az Emberfia azért jött, hogy tüzet bocsásson a földre és mi mást kívánok, mint hogy égjen?« Ég a mindig lángoló szavakban, és pontosan, mint a tűz, ezek a szavak átterjednek, továbbgyűrűznek, a lángok fenyőről fenyőre, csúcsról csúcsra átsapnak, és felfalják az égő emberi fa koronáját és szívét.»¹⁵ Mauriac vallomáskönyvének IX. fejezete: *Imádság a hitért*. Ebből idézek: „»Hiszek, Uram, segíts hitetlenségemen!« Istenem, ezt a könyörgést saját füleddel hallottad, amikor ember voltál, körülvéve a szegény galileai férfiaktól. Ez a kis könyv sem fejez ki mást, mint ezt az ellentmondást. Hiszünk Benned, akit nem látunk. Hallgatjuk szavadat, amelyet nem hallunk. Erre a kis kovásztalan kenyérre itt a nyelvemen azt mondom, hogy Te vagy, összeszedetten imádom magamban ezt a jelenlétet, amelyet semmiféle érzékelhető nem tanúsít. Sokan, akik nem is voltak szentek, jelet kaptak: Claudel, Max Jacob, Simone Weil... És én? Hazudnék, ha azt mondanám, hogy életem során semmiféle jelet nem kaptam. (...) Oly sok év temeti be a kegyelem e pillanatait, hogy már nem vagyok biztos benne, hogy jól emlékszem-e rájuk...»

És Mauriac felidézi azt az évet, amikor megírta *A keresztény szenvedéseit*, amely után végleg megtalálta a lelki békét. Talán 1927 vagy 1928 Pünkösöd napja volt. „Hirtelen térdre zuhantam, mintegy valamiféle ismeretlen erőtől kényszerítve, és valamiféle heves boldogság kerített hatalmába. Sírtam, anélkül, hogy letöröltem volna könnyeimet. E naptól kezdve Pünkösöd a legkedvesebb ünnepem lett. Ha idegállapotom, nem pedig a Lélek kényszerített térdre, hogyan magyarázható az, hogy az utána következő 35 év során soha nem tapasztaltam hasonlót, és ma sem, amikor remélem, hogy a kegyelem állapotában élek? Soha ilyen villámlás nem történt le.”

Mauriac, aki a modernizmus idején sokat szenvedett haladó nézetei, „nyitott” hite miatt, megérte a II. Vatikáni zsinatot, és kiengesztelődött XXIII. János és VI.

---

¹⁵ Idézet az *Amit én hiszek/Ce que je crois* (Grasset, 1962) című vallomásból, in Szabó Ferenc SJ, *Mauriac önmagáról*, 45–46.

Pál egyházával. Az agg Simeonnal adott hálát: „Most bocsásd el szolgálodat, Uram! Mert vénségünk napjaiban a mi szemünk is látta azt, amit ifjúságunk nem mert remélni.”

Jean Guitton néhány vonása Bergson intim portréjához

Jean Guitton(1901–1999) francia (katolikus) filozófus, a Francia Akadémia tagja, akinek élete átívelte a 20. századot, megírta szellemi önéletrajzát: *Egy évszázad, egy élet*.¹⁶ Ebben számos neves kortársával megélt kapcsolatairól számol be: pápák (XII. Pius, XXIII. János, VI. Pál), filozófusok (Henri Bergson, Heidegger és Teilhard de Chardin), politikusok (Charles de Gaulle és F. Mitterrand), és írók, művészek, teológusok egész sora... A kötet IV. részének III. fejezete: *Bergson* (137–149.) Néhány fontos szakaszt idézek e lapokról:

„Először 1922-ben láttam Bergsont. (...) Két főiskolai hallgató társammal csengettünk félénken Rue Vidal 32. szám alatti lakásán. (...) Első személyes találkozásunk alkalmával főleg udvariassága lepett meg, a szó bergsoni értelmében: ez azt jelenti, hogy sohase gondoljon az ember önmagára, amikor beszél; ez pedig abból a homályos eszméből ered, hogy a másik valamit megtanít nekünk önmagunkról. Alapjában véve ez volt Szókratész gondolata. Bergsonnál mindig volt, még a dicsőség legmagasabb fokán is, valami nyugtalan szerénység.” (137)

„A német fogságban (Hartz, Osterode) jegyzetek nélkül előadásokat tartottam Bergson gondolatvilágáról. Mindenki tudta, hogy Bergson zsidó volt, de akkor senki se tudta, hogy végrendeletében leírta, hogy vonzotta a katolicizmus, amelyben a judaizmus továbbfejlődését látta, de nem akart megtérni, nehogy azt a látszatot keltse, hogy elhagyta üldözött zsidó testvéreit; Bergson is hordta a sárga csillagot. Természetesen Bergsonról szóló kurzusomat sok német tiszt hallgatta...” (Persze kémelelték, mit mond a zsidó filozófusról.) Guitton e bűne miatt később szabadult a fogságból, mint társai. (137–138)

„Heideggernek és Bergsonnak ugyanolyan volt a nézése: az athéni bagolyra emlékeztetett: ez a meglepett intimitás tekintete. Heidegger sváb paraszt volt, tehetség és ékesszólás nélkül. Bergson éppen ellenkezőleg: csupa tehetség, felszökellő beszédárammal. Még a leghétköznapibb beszélgetésben is az ember érezte gondolatai születését, amelyek elevenek és pontosak voltak. (...) Bergson hangja lassú és jól artikulált volt. (...) Akár privát alkalommal, akár a Collège de France-ban, amikor Bergson jegyzet nélkül kurzust tartott, úgy tűnt, hogy valami nagy titkot tár fel egyedül neked. Tudta a csend értékét. Elhallgatásai feszült várakozások voltak a bagoly felszállása előtt.

Bergson, mint Descartes, maszkot hordott: *larvatus*. Azoknak, akik a Collège de France-ban 1910-ben hallgatták, mint Péguy, Sorel és sokan mások [Dienes Valéria is! – *Sz. F.*], az volt a benyomásuk, hogy ismeretlen, még fel nem fedezett partvidék felé tartott: a vallás partvidéke felé, vagy pontosabban, amint maga mondta később: a misztika partjai felé. Mégis, a *Teremtő fejlődés* című művét a Vatikán indexre

¹⁶ Jean Guitton, *Un siècle, une vie*, R. Laffont, Paris, 1988.

tette, mert úgy tűnt, hogy szerinte Isten eszméje még kialakulóban van. Hosszú ideig egy bizonyos kétértelműség volt Bergson nyelvezetében. Egy napon, 1911-ben [pontosabban: 1912-ben – *Sz. F.*], hogy szétoszlassa a félreértéseket és meghatározza mély kutatása értelmét, levelet írt De Tonquédec jezsuita atyának, amely végrendelete volt.

„*A tudat közvetlen adottságai* című könyvemben kifejtett eszmélődéseim végül eljutottak a szabadság tényének megvilágításáig. *Az anyag és emlékezetben*, remélem, a szellem valóságát tettem kézzelfoghatóvá. A *Teremtő fejlődés* megmutatja a teremtés ténylegességét. Mindebből világosan adódik egy alkotó és szabad Isten fogalma, aki létrehozta az anyagot és életet, és akinek alkotó törekvése az életet illetően a fajok fejlődésében és emberi személyek alkotás által folytatódik. Mindebből következik tehát a monizmus és általában a panteizmus cáfolata.” (139–140)

Guitton ezután azt mutatja be, mi volt *Bergson eszméje a kereszténységről*. „1933-ban Bergson közzétett egy könyvet, amelyben előadta csatlakozását a keresztény misztikához: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. – Bergson elgondolása az, hogy a vallásnak két nagyon különböző forrása van: az egyik statikus, a másik dinamikus. Az egyik megfelel a népi vallásosságnak: ez be van írva a biológiába. Ez szüli a vallásokat szerte a földön: az értelmes lények alkalmazkodási módszerei a halandó állapothoz. A másik az igazi vallás, a dinamikus vallás, amelyet a végtelen mozgat; e vallás megvalósult a földön Ábrahám utódaiban (vonalában), hogy végül elérjen a kereszténységhez, a katolicizmushoz...”

Alfred Loisy modernista pap, aki végül elveszítette hitét, és akivel Guitton kapcsolatban volt, nem értett egyet Bergson felfogásával. Guitton, miután találkozott Bergsonnal, ezt a személyes üzenetet vitte el Loisynek:

„Azért fogadom el a *két forrás* létezését a vallásban, mert amikor a miszticizmus kutatása során a zsidó és a keresztény történelmet tanulmányoztam, a misztikát tisztán és teljesen csak a Jézus által alapított vallásban találtam meg. Ha nem lett volna Krisztus, azt lehetett volna hinni, hogy elég az Eleuzis misztériumok vagy az egyiptomi misztériumok miszticizmusa. De nagy különbség van a legnagyobb görögök (Platón vagy Plótinosz) miszticizmusa és a keresztény miszticizmus között. A görög miszticizmus megáll az extázisnál, a keresztény miszticizmus azonban továbbmegy az extázisnál. Túlhaladja egészen addig, mígnem megtalálja túl minden extázison a szeretet aktusát. Jézusnak nem voltak extázisai. (...) Amit Loisy miszticizmusnak nevez, azzal nem értek egyet. Az igazi miszticizmus nagyon ritka, csak kiváltságos személyeknél létezik. Csak olyan nagy katolikus misztikusoknál fedeztem fel, mint Keresztes Szent János, Avilai Teréz és hozzáteszem, Jeanne d’Arc, aki különleges, mert kombinálja a vallásos miszticizmust és a nemzeti miszticizmust. Lányomnak a Jeanne nevet adtam.” Így Bergson üzenete. (143–144)

Bergson a *Két forrás*-ban megírta a „teremtő fejlődés” folytatását. A keresztény misztikusokat tanulmányozva eljutott a Szeretet-Istenig és az evangéliumok Krisztusáig.¹⁷

---

¹⁷ Minderről lásd *Az erkölcs és a vallás két forrása* (SZIT, Bp., 2002) elején a fordító, Dienes Valéria esszéjét (*Henri Bergson*) és Szabó Ferenc *Utószavát*.

A filozófus lelki/ szellemi fejlődése

Bergson teljes filozófiai művéhez tartozik *aktív levelezése: Correspondances* (ezernyolcszáz! hosszabb-rövidebb levél), amely 2002-ben jelent meg a párizsi PUF kiadásában, André Robinet gondozásában.¹⁸

Mint már említettem, Bergson spirituális filozófiája döntő hatással volt több értelmiségi megtérésére, *most e levelezés kapcsán magának Bergsonnak szellemi fejlődését is válaszolom: hogyan jutott el a zsidó filozófus utolsó nagy művében a Szeretet-Istenhez, és a katolikus egyház küszöbéig.*

E hatalmas levelezés tanúsítja, hogy Bergson 1880-tól haláláig *a kor legnevesebb filozófusaival és íróival állt kapcsolatban*, nemcsak a franciákkal, hanem Európa és Amerika jeles gondolkodóival is. Nyomon követhetjük ismert nagy műveinek születését, majd a megjelentek kritikáira adott reakcióit. Tanulságos az is, Bergson miként reagál a mások neki megküldött műveire. Sokat betegeskedik, ezért egyeseket csak udvariasan nyugtáz, de az őt érdeklő téma feldolgozásait alaposabban méltatja.

Kitérő

A Budapesti Francia Intézet által 2011-ben rendezett *Bergson-konferencia* anyagának¹⁹ bevezető tanulmányában *Vető Miklós* (magyar származású francia filozófus) a következőket írja *Bergson aktualitásáról*: „Bergson kétségkívül a fenomenológiát megelőző korszak legjelentősebb francia filozófusa, aki rövid időre háttérbe szorult ugyan, ám manapság egyértelműen klasszikus gondolkodóként és a filozófiatörténet egyik nagy alakjaként áll előttünk. 1928-ban megkapta az irodalmi Nobel-díjat, kortársai pedig nem csupán Franciaországban bálványozták, hanem Németországban, Amerikában, Spanyolországban és Magyarországon is.”

Bergson *teremtő ihletése* jól tapasztalható volt nálunk is. „Bergson fordítójaként és tanítványaként Dienes Valéria munkássága erőteljesen magán viseli a mester hatását. A nagy költő és irodalmár, Babits Mihály csodálója és egyben kritikusa volt. A kulturális elnyomás, a diktatúra idején *Az erkölcs és a vallás két forrása* szerzőjét természetesen egyáltalán nem tartották nagyra, s nem is foglalkoztak vele.”

Ismeretes, hogy Dienes Valéria Bergson nagy műveit magyarra fordította, kivéve az utolsót. A *Deux sources* fordítását is elkészítette, de ennek kézírata lappangott. 2000-ben az OSZK Kézirattárában bukkantam rá (Fond 223), és – a fordítás átsimításával és néhány hiányzó utolsó oldal hozzáfordításával – 2002-ben kiadtam

¹⁸ Henri Bergson, *Correspondances*, PUF, Paris, 2002, 1728 p. Előzőleg a Bergson-centenáriumra megjelent ugyancsak a PUF-nál: Henri Bergson, *Œuvres*, H. Gouhier bevezetőjével, 1959, 1664 p. 6e éd, 2002. – Henri Bergson, *Mélanges*, H. Gouhier bevezetésével, 1972, 1720 p.

¹⁹ *Bergson aktualitása*, szerkesztette Ullmann Tamás és Jean-Louis Vieillard-Baron, Gondolat Kiadó, Bp., 2011. (A Francia Intézet Filozófiai Füzetei)

a Szent István Társulatnál.²⁰ Részben ez is magyarázza, hogy e nagy mű nem került bele a magyar szellemi élet vérkeringésébe. E kiadáshoz írt Utószavamban vázoltam Bergson újját a tudattények elemzésétől a misztikusokig, a Szeretet-Isten felismeréséig.

Itt csak nagy mű (általám fordított) utolsó oldaláról Bergson csodálatos valómását idézem „Az igazat megvallva, ha biztosak lennénk, abszolút biztosak abban, hogy van halhatatlanság (*survie*), nem is tudnánk másra gondolni. Az élvezetek megmaradnának, de vértelenek és színtelenek lennének, mivel intenzitásuk csupán a rájuk fordított figyelemtől függ. Elhalványulnának, mint maga a lámpa fénye a felkelő Nap előtt. A gyönyört elhalványítaná az öröm.”

Visszatérve Bergson levelezésére: a vaskos kötetben tallózva rávilágítok néhány termékenyítő – baráti vagy szakmai – kapcsolatra. Ismeretes, hogy Bergson filozófiájának egyik alapvető meglátása és kulcsfogalma a *durée*, a tartam, a megélt idő, amely lényegesen különbözik az objektíven mért időtől. A fiatal Bergson tanulmányai során pszichológiával kezdett foglalkozni, majd a tudomány filozófiája felé fordult: dolgozatot akart írni a mechanika és a fizika idejéről, és közben felfedezte a tudati tartamot (*durée*).

Már 1903-ban elmondta Giovanni Papini olasz írónak,²¹ aki olasz fordítója is lett, hogy fokozatosan jutott el a matematikai és mechanikai időfogalomtól a pszichológiaihoz, közvetlen intuícióval, önmagába tekintéssel („*introspection absolument directe*”) ragadva meg a „tisza tartamot” („*durée pure*”). E reflexióiból (1883 és 1887 között) született tézise: *Essai sur les données immédiates de la science* (Tanulmány a tudat közvetlen adottságairól).²² Ezt nyújtotta be a Sorbonne-on disszertációként 1889-ben.²³ S erről írt barátjának, W. Jamesnek 1908. május 9-i levelében.²⁴

Az *Essai*... olvasói rögtön látták, hogy itt a természet filozófiájából a szellem filozófiája születik. Bergson tézise átmenetet jelent Spencer sikertelen természetfilozófiája és a Teremtő fejlődés igazi természetfilozófiája között. Bírálva a tudományos, objektív időt, Bergson felfedezi a valóságos, megélt tartamot (*durée*), a tudat (eszmelet) közvetlen tapasztalatát. H. Gouhier, Bergson barátja és életművének egyik legjobb ismerője, megmutatja, hogy a fiatal Bergson, részben Maine de Biran hatására, aki a mély introspekció (befelé tekintés, intuíció) kezdeményezője volt, majd Lachelier és Ravaisson befolyására a „spiritualista realizmus” módszerét sajátította el.²⁵ Hangsúlyozza a természet és a szellem közötti szakadást (*discontinuité*): Ravaisson és

²⁰ Henri Bergson, *Az erkölcs és a vallás két forrása*, Dienes Valéria fordítása, Szabó Ferenc gondozásában, Szent István Társulat, Budapest, 2002. Az eredeti: *Les deux sources de la morale et de la religion*, 1932 – Lásd még 2011. május 25-én rendezett tudományos konferenciánk anyagát: *Száz év után – Eszmeletcsere, Bergson eszméinek hatása a XX. század spirituális megújulására, Magyarország felé közvetítő: Dienes Valéria*, JTMR, Távlatok–Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 2011.

²¹ Aki 1921-ben *Krisztus története* című művével lett világhírű. – Lásd Henri Gouhier, *Bergson et le Christ des Évangiles*, Fayard, Paris, 1961, 18–19. További levelek Papinihez: Henri Bergson, *Correspondances*, 155–156, 161–162, 223–224 stb.

²² Az *Essai*-ben szereplő *conscience*-t Dienes Valéria *eszmelettel* fordította: *Tanulmány eszmeletünk közvetlen adatairól* – a könyv 1925-ben *Idő és szabadság* címmel jelent meg a Franklin Társulatnál.

²³ Henri Bergson, *Correspondances*, 90–91.

²⁴ I. m., 199–200.

²⁵ Henri Gouhier, *Bergson et le Christ des Évangiles*, 22–36.

Lachelier nyomán olyan filozófiát dolgoz ki, amely egyszerre a természet és a szellem filozófiája, ahol *a szellem adja a kulcsot a természethez*.²⁶

Bergson egyik tanítványa és barátja volt *Jacques Chevalier* (1882–1962) katolikus filozófus, Pascal-kutató, akihez számos levelet intézett. 1939. március 29-én G. Goyau-hoz írt levelében²⁷ melegen ajánlja az Irodalmi Nagy-díjra Chevalier-t, akit igen nagyra becsül, s akinek a műve jelentős. Nemcsak a franciáknál, hanem külföldön is ismert, hiszen előadásokat tartott Európa nagyvárosaiban. „Biztosan hozzájárult a spiritualista irányú újjászületéséhez, amely kezd a jelen kor egyik jellemzője lenni.” Barátságukra jellemző, hogy Bergson 1934-ben elküldte Chevalier-nek *La Pensée et le Mouvant/Az alkotó elme* című tanulmánya kefelevonatait, megjegyzéseit kérve. A hosszú, hatoldalnyi megjegyzéseket, javításokat²⁸ a mester hálával fogadta. Ugyanez év tavaszán²⁹ Bergson érdeklődéssel olvassa Chevalier *Szent Teréz és a misztikus élet* című könyvét, amely mély benyomást tesz rá. „Anélkül, hogy mellőzné azt, ami Szent Teréz sajátja, általában a miszticizmust tanulmányozza, amelynek lehetőség szerint megragadja a lényegét. Nem hiszem, hogy a filozófia még tovább folytathatja annak elmélyítését. Teljes elismerésem e szép könyvért, amelyet egyébként még alaposabban szeretnék olvasni pihent fejjel.”

Bergson a két évvel korábban, 1932-ben megjelent *Két forrás...*-ban a „dinamikus vallásról” szóló III. fejezetben tanulmányozta a keresztény miszticizmust,³⁰ a nagy misztikusok között Avilai Szent Terézt is.

Bergson a keresztény miszticizmusról és a Szeretet-Istenről

Bergson már a század elején érdeklődik a miszticizmus iránt. Olvasta *Henri Delacroix* tézisét a németországi miszticizmusról;³¹ különösen is meglepte Eckhart mester és az újplatonizmus viszonyáról írt fejezet. 1901 januárjában ismerteti az Akadémián *Henri Delacroix* könyvét, amelyet Avilai Teréznek, Mme Guyonnak és Susónak szentelt. Majd alaposan tanulmányozza *Delacroix* tézisét a misztikusok pszichológiájáról.³² A metafizikus Bergson a *Két forrás...*-ban átadja a szót Isten tanúinak, a misztikus tapasztalatról beszámoló szentek tanúságtételének.

Több levelet írt a modernista pap-exegétának, *Alfred Loisy*nak (1857–1940). Gratulált neki, hogy katedrát kapott a Collège de France-ban. Kezdetben figyelemmel olvasta Loisy vallástörténeti és az evangéliumokról írt munkáit, dicsérte az Újszövetség görögből készített fordítását.³³ Később már kissé idegesen válaszol Loisynek a *Két forrás...*-t érintő kritikáira.³⁴ J.-L. Vieillard-Baron megjegyzi: „Berg-

²⁶ *Bergson és a francia spiritualizmus* kapcsolatáról, nevezetesen Maine de Biran és Ravaisson Bergsonra gyakorolt hatásáról lásd Andrea Bellantone tanulmányát in *Bergson aktualitása*, 37–53.

²⁷ Henri Bergson, *Correspondances*, 1618–1619.

²⁸ I. m., 1444–1450.

²⁹ 1934. április 27.: Henri Bergson, *Correspondances*, 1440–1442.

³⁰ Henri Bergson, *Az erkölcs és a vallás két forrása*, 252kk

³¹ 1900. május 28.: Henri Bergson, *Correspondances*, 51.

³² Henri Gouhier, *Bergson et le Christ des Évangiles*, 151–152.

³³ Henri Bergson, *Correspondances*, 252–253; 271, 756–757, 996, 1151–1152.

³⁴ I. m., 1428, 1556–1557.

son Loisyval (*A vallás* című könyvről) folytatott levelezése kivételes jelentőségű: jól megértette magát vele, mi több, bibliamagyarázó munkásságát annak ellenére csodálta, hogy Loisyt az egyház elítélte, Párizsi Katolikus Intézet-beli katedrójától megfosztotta, végül pedig kiátkozta. 1917. július 20-án kelt, Alfred Loisynek írt levelében Bergson hosszasan méltatja az 1917-ben, Párizsban megjelent *A vallás* című művet.³⁵ Következik hosszú idézet a levélből,³⁶ amelyben Bergson kijelenti, hogy a hitről és a vallásról szóló saját nézetei „részben egyeznek” Loisyéival.

Érdekesekek és rokonszenvesek a katolikus értelmiségieknek, *Gabriel Marcel*nek, *François Mauriac*nak és *Jean Guittom*nak írt levelek. Itt még csak a bergsonista filozófushoz, a modernista katolikus *Edouard Le Roy*-hoz fűződő kapcsolatát említem.³⁷ Bergson 1905. május 31-én³⁸ köszönetet mond a modernista Le Roy-nak *Mi a dogma?* című cikkért. 1914. június 10-én³⁹ Le Roy-t póttagnak ajánlja a Collège de France-ba, méltatva a tudományelmélet terén végzett munkásságát, továbbá kiemeli azt is, hogy a vallásfilozófia kérdéseibe is beleásta magát; s ezzel kapcsolatos eszmélődéseiből született *Dogma és kritika* (1907) című tanulmánykötete.⁴⁰ Bergson rámutat arra, hogy Le Roy nem a misztikát, hanem a vallásos *cselekvést* vizsgálja (ebben részben Maurice Blondelt követi); szerinte a vallásban fontosabb az *átélés*, semmint a dogmákhoz, a hittételekhez való spekulatív csatlakozás.

Mindezek a kapcsolatok, levélváltások, olvasmányok és kritikák is alakították Bergson kutatómunkáját, nézete kialakulását a vallásról és a misztikáról az *Essai...*-től a *Két forrás...*-ig.

Henri Gouhier így összegez: „Az első laptól az utolsóig a bergsonizmus az ész kritikája, azzal az erőfeszítéssel, hogy (elsősorban) a spirituális valóságot gondolja el. Amilyen mértékben a tartam (*durée*) intuíciója kitágul (kiterjed), a polémia-nak joga van; Bergson minden könyvében igyekszik felfedni annak a tudománynak a visszaéléseit, amely a szellemhez az anyag tudományának eszményével és módszereivel közeledik. (...) A *Tudat közvetlen adottságaiban* a minőséget kiemeli a pszichofizikából. Az *Anyag és Emlékezetben* az emlékezetet menti ki a pszicho-fiziológiából. A *Teremtő fejlődésben* az evolúció túlmutat a naturalisták evolucionizmusán. Hasonlóképpen a *Két forrás...*-ban az erkölcsi élet túlmutat a szociológián, az igazi miszticizmus pedig a pszicho-patológián. (...) A *Két forrás...* helyet hagy a pszichopatológiának és főleg a szociológiának: de az élelendület (*élan vital*), amely lelki energiában bontakozik ki, nem tartozik a szociológiai tények, sem a pszichopatológiai tények rendjébe.”⁴¹

³⁵ „Bergson: kereszténység és modernitás”, in *Bergson aktualitása*, 186–187, cf. c. 756–757.

³⁶ Henri Bergson, *Correspondances*, 756–757. – Lásd még fentebb Guittton közvetítését.

³⁷ Edouard Le Roy és Prohászka, valamint Le Roy és Teilhard de Chardin kapcsolatáról lásd *Eszméletcsere* című tanulmányomat, vö. *Száz év után – Eszméletcsere*, 107kk.

³⁸ Henri Bergson, *Correspondances*, 119–120.

³⁹ I. m., 582–584.

⁴⁰ Megmutattam, hogy ezt a kötetet Prohászka alaposan ismerte és felhasználta akadémiai székfoglalója, *Az intellektualizmus túlbajtásai* kidolgozásakor: *Prohászka Ottokár és műve*, Bp., 2007, 136kk.

⁴¹ Henri Gouhier, *Bergson et le Christ des Évangiles*, 154–156.

A nagy, *tevékeny* keresztény misztikusokat említve Bergson hangsúlyozza szellemi *egészségüket*.⁴² „Azért ítélték erről másként, mert a misztikusok végleges átalakulását gyakran rendellenes állapot előzi meg. Látomásokról, önkívületekről, elragadtatásokról beszélnek. Ezek a tünemények betegeknek is előfordulnak, és betegségük alkotórészei.” Bergson megengedi, hogy „az önkívületek, látomások, elragadtatások rendellenes állapotok, és nehéz különbséget tenni a rendellenes és a beteg között. Ez volt különben a nagy misztikusok véleménye is”.⁴³

Bergson, miután megállapítja, hogy a misztikusok tapasztalataik leírásában nem álmodozást vagy beteges képzelgéseket fejeztek ki; azt vizsgálja, mennyiben eredeti a tapasztalatuk. Arra a következtetésre jut, hogy istenélményük lényegében eredeti: az életlendület kvintesszenciája: *szeretettelendület*. A misztikus a Szeretetben látja Isten lényegét; a filozófus a szeretetet teremtő energiának fogja fel. A keresztény misztika az emberiség lelki fejlődésének csúcsát jelzi, de a kezdeteknél már ott van Krisztus. Bergson ezt megállapítja, de filozófiai módszeréből következik, hogy nem beszél többet Krisztusról, isten-emberi voltáról.

„*Miszticizmus és kereszténység egymást határtalanul feltételezik. De mégis kell, hogy lett legyen kezdődése. Valóban, a kereszténység eredeténél ott van a Krisztus.*” – „*Isten természetét a filozófia hamarosan meghatározza, ha a miszticizmust formulába akarná önteni. Isten szeretet és szeretet tárgya: itt van a miszticizmus egész hozadéka. Erről a kettős szeretetről beszél szüntelenül a misztikus.*”⁴⁴

Bergson végrendelete

A *Correspondance* végén olvashatjuk Henri Bergson *végrendeletét* (1938. május 9).⁴⁵ Ebben szó van írásai közzétételéről, barátairól és ellenségeiről, végül – mint már említettem – rendelkezik temetéséről. *Barátai* közül a következőket említi: Edouard Le Roy, Chevalier, Brunshvicg, Jean Wahl, Jankélévich, F. Challaye, J. Guilton... A *temetésről* a következőket olvassuk: „*Gondolataim egyre közelebb vittek a katolicizmushoz, amelyben én a judaizmus beteljesedését látom. Át is tértem volna a katolikus hitre, ha nem láttam volna (sajnos nagyrészt néhány, erkölcsi érzéket teljességgel nélkülöző zsidó miatt), amint az antiszemitizmus árnya egyre jobban beborítja a földet. A holnap üldözöttjei között kívántam maradni. Remélem azonban, hogy temetésem, a párizsi érsek hozzájárulásával, egy katolikus pap celebrál majd. Ha ezt a hozzájárulást nem kapom meg, akkor rabbit kell hívni, de nem szabad elrejteni előle – és senki elől sem – a katolikus erkölshöz való személyes vonzódásomat és azt, hogy ha lehetett volna, akkor egy katolikus pap imáit választottam volna erre az alkalomra.*”

⁴² Henri Bergson, *Az erkölcs és a vallás két forrása*, 252–253. A 20. jegyzetben: „Arra, ami a nagy keresztény misztikusokban lényegesen tevékeny, H. Delacroix hívta föl a figyelmemet egy könyvében, amely megérdemelné, hogy klasszikussá váljék: *Études d'histoire et de psychologie du mysticisme*, Paris, 1908.”

⁴³ Henri Bergson, *Az erkölcs és a vallás két forrása*, 253.

⁴⁴I. m., 264 és 278.

⁴⁵ Henri Bergson, *Correspondances*, 1669–1671.

A zsidó származású Bergson tehát sorsközösséget akart vállalni az üldözött zsidókkal, ez volt egyik oka, hogy megmaradt az Egyház küszöbén. De barátja, Jean Guilton katolikus filozófus szerint e tartózkodásban közrejátszhatott alkata és filozófiai módszere is. Bergson a reflexió aggályos precizitásával közeledett a hithez, a hitbizonyosság megszerzéséhez. Csak arra tudott igent mondani, aminek igazáról hosszú tanulmány és reflexió után meggyőződött. Nem maradt már ideje a dogmák, a katolikus hittételek alaposabb megvizsgálására.

A Bergson filozófiájával rokonszenvező – és a Bergson-tanítvány Ed. Le Roy írásait tanulmányozó – Prohászka Ottokár már 1914-ben jól látta a spirituális filozófus szerepét Franciaország lelki megújulásában. A fehérvári püspök szerint a reneszánsz elsősorban nem keresztény filozófusoknak köszönhető (bár nem vonja kétségbe az ő érdemeiket sem), hanem kezdetben matematikusok, természettudósok, „laikus” filozófusok hatása volt, akik „a mechanikus világnézet sziklát szétrobantva megint teret nyitottak a hitnek, az eszmények tiszteletének s a transzcendentális erkölcsnek. (...) Ezt a »laikus« munkát Boutroux, Poincaré, Bergson s társaik végezték. (...) A legközvetlenebb s legkihatóbb indítást az idealizmus felé mégis Bergson filozófiája adta. Bármilyen kifogásokat emeljünk is e filozófia ellen, hatása mégis nagyszerű volt.”⁴⁶

DIENES VALÉRIA (1879–1978) BERGSONIZMUSA

Dienes Valériával személyesen 1965-ben Párizsban ismerkedtem meg, amikor elkísértem a Teilhard de Chardin Alapítványhoz, hogy engedélyt kérjünk Teilhard-fordítása kiadásához. Miután visszakísértem a hotelbe, még hosszan beszélgettünk Bergsonról, Teilhard és Prohászka bergsonizmusáról. Felolvasott részleteket egyik naplójából az eszméletcseréről. Korábban már levelet váltottunk, főleg Babitsról faggattam. Rómából is gyakran küldtem leveleket Vali néninek, s az 1970-es évek első felében, amikor már hazalátogathattam, felkerestem Mayáéknál a Levendula utcában. Egyszer hosszan elmondta élettörténetét: katolikus neveltetését, majd hite „elvesztését” (egyetemista korában a Dienes Pállal való megismerkedés hatására ő is ateista lett), Szabó Ervin, Jászi Oszkár és a *Huszádik Század* körével fenntartott kapcsolatait, az 1910-es évek körül a párizsi éveket a Bergson-órákkal (amelyek következtében elhagyta materialista világnézetét), férjével, Dienes Pállal való elválásukat, franciaországi „kalandját” két gyermekével), megismerkedését a Duncan testvérpárral, majd hazatérését és 1923-as megtérését, szellemi-lelki barátságát Prohászka Ottokárral.

Mindezt azért jeleztem, mert akkorra már jól megismertem Vali nénit, amikor elhangzott a híres tv-interjú Vitányi Ivánnal. A Vatikáni Rádióban hozzá is szóltam, kiegészítettem, a szöveget leköszölte Rónay György a *Vigiliában*.⁴⁷ (Megjegy-

⁴⁶ Prohászka Ottkár, *Korunk lelke, Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái X*, sajtó alá rendezte Schütz Antal, Szent István Társulat, Bp., 1928, 140–141, 145.

⁴⁷ Dienes (Geiger) Valéria (1879–1978) Henri Bergson (1859–1941) tanítványa volt, majd a mester nagy műveinek magyar fordítója és eszméinek terjesztője, továbbfejlesztője. A kommunista

zem még: a sok (37) levélen kívül számos (részben kiadatlan) írást őrzök Vali nénitől.⁴⁸)

„Emlékezés:

Ültem én Bergson 8-as termében...” (1977. december 27.)

Megindító, hogy a 100. évében járó Dienes Valéria egyik utolsó, remegő kézzel írt naplójegyzetében Bergsonra emlékezve arról vall, hogy *szerelemes volt a „Bergson-gondolatba”*. „Ilyen szerelem teszi magát a Bergson-gondolatot vallásforrássá...” „Aki egyszer Bergsoné lett, mindig Bergsoné marad. Mi a titka ennek? Talán Péguy tudta.” A *Bevezetőben* említettem, hogy a 20. század elején Péguy is járt a Collège de France-ba Bergson előadásaira, és elvitte oda a Maritain házaspárt, ők meg más írókat, művészeket, későbbi konvertitákat, akikre ugyanúgy felszabadítóan hatott Bergson, mint Dienes Valériára.

1957-ben kiadatlan *Bergson* című esszéjében hosszan visszaemlékezik a Bergson-órákra. Költőien érzékelteti azt az izzó szellemi légkört, amely a híres 8-as termet betöltötte, és amiről számos egykorú Bergson-hallgató tanúskodik. Így kezdődik: „Jelenléte betöltötte a termet. Sugárzott. Magas katedrájának elsőpados árnyékában ültünk. Csodálatos világító fej jelent meg az asztal felett. Tekintete kéken simított végig a termen, a sűrű emberarcokon. Megszólalás halk, tiszta artikulációs beszéd, ennél csak a gondolat lehetett finomabb, amelynek elemzésére vállalkozott. [*Emlékezünk: hasonlót mondott fentebb Guittou – Sz. F.*] Azt mondta, hogy egész évben ezen a napon s ebben az órában a lélekről és a testről akar beszélni. A Szellem és a Test – mondta a címet. (...) Elkezdődött egy »emlékezés«, egy fakadó forrás, abból a messze múltból való, amikor a boldogság elfogulatlan biztonságában, a teremtető élet munkájának talaján kezdett élni bennem egy megújulás, amely a régi énemből kiemelt engem. Ez a folyamat azt a nevet viselhetné: *bergsoni évek.*”

Később így folytatja az emlékezést: „És lefolyt a tanév. Tele színes, gazdag emlékeznivalóval. Annak a nagy belső átalakulásnak külső kerete az a minden ízében termékeny párisi szellemi atmoszféra volt, amelyet csak az a Quartier Latin tud adni. *Nem kellett földrengés a mi ateistás materializmusunkból való kivetkőzéshez, csak el kellett kezdeni gondolkodni a Nyolcas Terem levegőjében.* És hazavinni a gondolatot...” (*Kiemelés tőlem – Sz. F.*)

Az esszé végén pedig ezt olvassuk: „A gondolat megelevenedése folyt ezeken az órákon. Mindenki a saját belső készletével, mindenki a saját »érzékeivel«, mondjuk belső érzékszerveivel dolgozott, felvételezett és egyesült a feléje áradó gondo-

---

évtizedekben, amikor Lukács György *Az ész trónfosztása* című műve szabta meg a hazai kultúrpolitikát, és tett indexre olyan nagy filozófusokat is, mint Henri Bergson, érthetően tanítványáról, Dienes Valériáról is hallgattak. Az 1970-es évek derekán szenzációszáma ment Vitányi Iván híres televíziós interjúja az elfelejtett filozófusnővel. H. Bergson irracionálisát élesen bírálja Lukács György *Az ész trónfosztása* bevezetőjében, Bp., 1954, 3–26. – Vö. Szabó Ferenc SJ, „Ami egy interjúból kimaradt”, *Vigilia* 1976. március.

⁴⁸ A következőkhöz lásd Szabó Ferenc SJ, *Dienes Valéria önmagáról*, Szeged, 2001; és uő, „Eszméletcsere” in Szabó Ferenc SJ (szerk.), *Próbászka ébresztése*, II, Bp., 1998, 277–323.

latban. Átnevelődés, áthasonulás volt – metafizikának, a Valóság átélésének iskolája. Visszafordulni már nem lehetett. Az evolúció ereje volt ez, az egyéni eszméletfejlődés visszaverődésében, vagy inkább beleolvadó lendületében, mert ez az egység megállíthatatlanul tart Előre és Felfelé. Bennünk volt a megújulás. De még hosszú, tarka, eseménydús Nagyidőnek kellett letelni 1923-ig, onnan 1957-ig, hogy a lélek élte tényein nevelődve arra érjen, amivé szánta Isten.”

Dienes Valéria és Babits Mihály

Dienes Valéria 1911-ben írt leveleiben nagy lelkesedéssel számol be barátjának, Babitsnak élményeiről, Bergson rá gyakorolt hatásáról.⁴⁹ 1911. április 19-én hosszú levelet írt Mihálynak, amelyben baráti tanácsokat ad neki, hogy nyugtalan igazságkeresésében „a te belső életed is megtalálhatja a maga nagy gazdag folyamát, ahol összeömlik a soká egymásnak ártó ezer kívánság, s egymást szépíti, igazabbá, teljesebbé teszi...” 1911. július 15-i, ugyancsak hosszú levelében Bergson perszonalizmusát állítja Mihály elé, hogy megtalálja önmagát. Valójában a korábban „nihilista” Babits már tanulmányozta Bergson filozófiáját. 1910-ben tanulmányt írt a *Nyugalba Bergson filozófiája* címmel, amelyet Valéria franciára lefordítva felolvasott Bergsonnak. A Mester megjegyezte: ez az ő „pensée”-jának legjobb összefoglalása.⁵⁰ Dienes Valéria Bergsontól megtanulja azt, hogy az ember több mint a teste, hogy minden személy önteremtő eszmélet, hogy az átélt időn (*durée*) keresztül rányitunk a lét titkára. Az eszmélődő ember, aki az idő végtelene felé kitárul, valami egészen újat fedez fel: az idő határtalanságát mind a múlt, mind a jövő felé. Valéria ezt írja: „Eszméletünk múltja ébredésünkkel kezdődik, de ha egyszer ébred, nem tud többé lezárulni. Teremtett lélek csak Teremtőből meríthetett, csak annak a képére és hasonlatosságára keletkezhetett.” – Dienes Valéria ilyen eszmélés révén nyit rá a Transzcendensre.

Dienes Valéria, a bergsonizmus hazai közvetítője

Sándor Pál Babits filozófiájáról írt könyve végén⁵¹ Bergson magyarországi hatásáról szólva, ezeket írja: „Az a körülmény, hogy Bergson fontosabb művei (*Idő és szabadság, Teremtő fejlődés, Tartam és egyidejűség, A nevetés, Bevezetés a metafizikába, Metafizikai értékezesek*) magyarul megjelenhettek, nemcsak annak a társadalmi, objektív érdeklődésnek tulajdonítható, amely a bergsoni filozófia – nagyrészt mint nyugati divatos eszmei áramlat – iránt megnyilvánult, hanem annak a szubjektív előfeltételnek is, hogy e művek fordítója és propagátora, Dienes Valéria, Bergson személyes tanítványa volt.”

⁴⁹ Babits Mihály és Dienes Valéria kapcsolatáról lásd még Róna Judit tanulmányát in *Száz év után – Eszméletcsere*, Bp., 2011, 89–106.

⁵⁰ Babits Mihály értő tanulmányát 1987-ben felvették bevezetőnek a Dienes Valéria által magyarra fordított, és 1930-ban kiadott *Teremtő fejlődés* 1987-es reprint kiadásába.

⁵¹ *Henri Bergson filozófiája*, Gondolat, 1967, 318. – Sándor Pál némileg már helyreigazítja Lukács György egyoldalú és torzító Bergson-értékelését.

Sándor Pál még felsorolja a Bergsonról szóló magyar tanulmányokat, kiemelve Dienes Valéria *Bergson lélektana* (az *Idő és szabadság* kötet bevezetése), valamint Babits Mihály már említett tanulmányát.

Idő és szabadság címmel Bergson első nagy, *Eszméletünk közvetlen adatai* című munkájának,⁵² doktori értekezésének magyar fordítása jelent meg.⁵³ Az *Essai* bevezetésében Dienes Valéria a bergsoni filozófia értelmezésének kulcsát adja kezünkbe. Természetesen itt már utal Bergson többi, addig megjelent művére is, mestere filozófiájának fejlődésére. A kötet végén fontos fordítói megjegyzéseket tesz, többek között megmagyarázza, hogy miért fordította a *conscience*-t *tudat* helyett *eszmélet*-nek. „Alkalmasabb volt a bergsoni terminológia középpontjául, mint a lélektani használatra készített *tudat* szó, melynek értelmi rezonanciája tisztán tudományos, a mindennapi nyelvben tartalmassá és színessé vált *eszmélet* jelentés-körével szemben.”⁵⁴

A bevezető tanulmányban Dienes Valéria hosszan elemzi a bergsoni filozófia kulcsszava, a *durée* (tartam, tartamosság) jelentését. „A lelki élet minőség-áramlat és időssége adja minőséges megújulását. (...) A tartam e minőség-halmazok haladó felgöngyölődése, minden múltnak a jelenbe szűrődése és folytonos érvényesülése, valóságos pszichikai univerzum, mely magában foglal és előresodor mindent, amit csak valaha átéltünk. A múlt e megmaradása Bergsonnál maga a tiszta lelkiesség, az eszmélés fővonása.” „A múlt megmaradása nem egyjelentésű a visszaemlékezéssel.” A „tartamosság közvetlenül az eszméletben ismerhető meg. (...) Az *Essai*-ben a szabadság problémája nyer általa új formulázást, a *Matière et Mémoire*-ban a test és lélek, anyag és szellem viszonya jut megvilágításhoz s eszköz gyanánt egy új lélektani alapjai tevődnek le, a *L'Évolution Créatrice*-ben pedig ugyanez a használat közben megterhelődött s új munkaképességekhez jutott alapszemlélet alkalmazódik bizonyos fejlődéstani megfontolásokra és jut egy sajátos dualisztikus kozmogóniára.”⁵⁵

Az erkölcs és a vallás két forrása

Mindezeket Dienes Valéria bővebben kifejti a negyvenes évek elején (Bergson halála után) írt *Henri Bergson (1859–1941)* című tanulmánya, amelyben elemzi mestere fejlődését az *Essai*-tól a *Deux sources*-ig. Ezt a kiadatlan tanulmányát közzétettem *Az erkölcs és a vallás két forrása* (Szent István Társulat, 2002) bevezetőjéül.

1933. március 16-án a *Nyugat*-ban Babits Mihály lelkesen ismertette a „várva várt” könyvet. Elmondta, hogy az elsők között volt, akik Magyarországon Bergson nevét leírták. „Az első érzésem, mikor Bergsont fiatal koromban először olvastam,

⁵² Eredetileg *Essais sur les données immédiates de la Conscience*, 1889.

⁵³ Dienes Valéria 1923. október 7-i előszavában jelzi, hogy „a szerzőtől összes munkáinak magyar fordítására nyert kizárólagos felhatalmazásunknál fogva kilátásba helyezzük a *L'Évolution Créatrice* (1906) és a *Matière et Mémoire* (1897) mielőbbi közzétételét is”.

⁵⁴ *Idő és szabadság*, reprint kiadás, Szeged, 1990, 197. – Tverdota György kimutatta, hogy József Attila nagy *Eszmélet* című költeményét a Bergson-fordító Dienes Valéria ihlette. Vágó Mártától is tudjuk, hogy József Attila nagy érdeklődéssel olvasta eredetiben Bergson *Teremtő fejlődését*.

⁵⁵ H. Bergson, *Idő és szabadság*, 10–11.

a fölszabadulás érzése volt. Ez a gondolkodó kétségtelenül megszabadította a filozófiát a 'természettudományos' és agnosztikus század bizonyos fojtó előítéleteitől és csüggedéseitől, s közvetlen adatokból s pszichológiai tapasztalatokból indulva ki, az empirikus naturalizmust a saját fegyvereivel verte meg. (...) *A teremtő fejlődés* végén, 1907-ben, Bergson jelezte, hogy majd foglalkozik az istenkérdéssel; hosszú ideig hallgatott erről. A hosszú *attente* után végre itt van kezemben a könyv, mely Bergson filozófiai művét az erkölcs és isteni problémák végiggondolásával betetőzi: *Les deux sources de la morale et de la religion*.”⁵⁶ Babits ezután részletes elemzést ad a könyvről, amelyben Bergson – a keresztény misztikusokat is tanulmányozva – eljut a Szeretet-Istenig.

Dienes Valéria említett tanulmányában éleslátón elemzi Bergson negyedik nagy művét, a *Két forrás...*-t. „Benne Bergson negyedszer és utoljára alkalmazza kutatásmódját, ezúttal még tágabb területre tágítva munkamezejét. (...) Ha lefejtjük e mű alapgondolatáról mindazt, amivel a kivitel fölkesítette, az egész bergsoni művön végigvonuló Tartam-intuícióból fakadó teremtő fejlődésnek a tapasztalati világban elérhető legmagasabb állomását pillanthatjuk meg a keresztény misztika hatalmas élménykincsében, mely Bergson számára az emberi szellemiség csúcsteljesítményét jelenti. Az emberiség e morális hősei, az evangélium neveltjei a teremtő fejlődésnek új győzelmét képviselik. A teremtő fejlődés szellemlépteiben mindegyikük egyetlen és megismételhetetlen megújulás az anyagon áttörő eszméleti erőnek új meg új állomásai, egybehangzó tanúságok arról, hogy a lét Okának és Céljának a mi eszmélésünk köréből vett legjobban megközelítő vonása a *szeretet*.”⁵⁷

„Isten szeretet és szeretet tárgya: ez a miszticizmus egész hozadéka. Erről a kettős szeretetről beszél vég nélkül a misztikus. Leírása befejezhetetlen, mert a leírivaló kifejezhetetlen. De az, amit világosan megmond, annyi, hogy az isteni szeretet nem valami az Istenből, hanem maga az Isten. Ehhez az útbaigazításhoz csatlakozik a filozófus, aki Istent személynek tartja, és mégsem akar durva antropomorfizmusba esni.”⁵⁸

Bergson a következőkben elmondja, hogy a *Két forrás...*-ban a *Teremtő fejlődés* folytatását, második részét írta meg. A misztikus a szeretetben látja Isten lényegét; a filozófus ezt a szeretetet teremtő energiának fogja fel. „Egyes lények azért hívtak létre, hogy szeressenek és szeressék őket, minthogy a teremtő energiát a szeretettel kell meghatározunk. E lények különböznek Istentől, aki maga a szeretetenergia; ezért csak a világegyetemben jöhettek létre, és a világegyetem értük, miattuk lett.”⁵⁹

A *Két forrás...*-ban Bergson *csak egyszer beszél Krisztusról*. „A kereszténység eredténél ténylegesen ott van Krisztus” – szögezi le. Nem vitatja itt Krisztus isteni természetét, megelégszik a Krisztus-tény állításával, és a Hegyi Beszédet Hozzá kapcsolja. „Egyszerűen csak ezt mondjuk: ha a nagy misztikusok olyanok, amilye-

---

⁵⁶ Babits Mihály, *Könyvről könyvre*, Magyar Helikon, 1973, 110–120.

⁵⁷ I. m., 15.

⁵⁸ *Az erkölcs és a vallás két forrása*, Bp., 2002, 278.

⁵⁹ I. m., 283–284.

neknek leírtuk őket, akkor utánczó vagy eredeti, de tökéletlen folytatói annak, amit tökéletesen valósított meg az Evangéliumok Krisztusa.”⁶⁰

Ide kell még kapcsolnunk Bergson személyes vallomásait és már idézett szellemi végrendeletét is. Ez utóbbiban leszögezi: „Elmélkedéseim egyre inkább a katolicizmus közelébe vezettek, amelyben a judaizmus beteljesedését látom. Megkeresztelkednék, ha nem látnám évek óta az antiszemitizmus hullámát (...), amely előntenni készül az egész világot.” Bergson a folytatásban azt óhajtja, hogy katolikus pap mondjon imát temetésekor, ha ezt Párizs bíboros érseke engedélyezi. „Senki előtt nem kell eltitkolni, hogy én erkölcsileg a katolicizmushoz tartozom...” Kívánsága teljesült. De Tonquédec jezsuita mondott imát sírjánál.⁶¹

„Eszméletcsere”

Dienes Valéria hosszú életét és tevékenységét a bergsoni eszmevilág – az intuíció, az időreform (*durée/tartam*, megélt idő) és a „teremtő fejlődés” (a lét dinamizmusa) – alakította. Bergson-fordításai és értelmezései, valamint az az „eszméletcsere”, amely – továbbgondolva Bergson–Teilhard–Prohászka rokon gondolkodását – a saját teremtő eszmélődésében valami csodálatos ozmózis révén megvalósult. Erről tanúskodnak hajnali (jórészt kiadatlan) naplójegyzetei, amint egy nagyobb tanulmányomban megmutattam.⁶²

Dienes Valéria, aki 1924–1927 között az ugyancsak „bergsonista” Prohászka Ottokár püspökkel is szellemi/lelki barátságot kötött, majd felfedezte Henri Bergson és Pierre Teilhard de Chardin szellemi rokonságát (az 1960-as években a jezsuita gondolkodó esszéiből is fordított⁶³).

1973. február 7-i levelében Valéria Kardos Pál Babits-könyvéről írt kritikát megköszönve arra reflektál, hogy Babits is „evolutív” ember volt: „Hogy mennyire evolutív lények vagyunk és hogy egymás megérzése céljából, talán a jó régi logika helyett valami ’evologikát’ kellene elfogadni, amelynek megvannak a maga evolutív törvényei: ismétlődéstelenség, visszafordíthatatlanság, alapművelet-nélküliség, inverz műveletek teljes hiánya, minden ’mennysiség’ megcsúfolása, és mégis valami titkos módon másodrendű törvényekkel dolgozó, amelyeket nehéz még mindig ’törvényeknek’ nevezni, mert titkok, a ’Teremtés’ titkai, az a múlt-megmaradás, az a jövő-invázió, amiből folyton a jelen születik... folytassam? Ez a Babits egy ilyen példatár. És talán valamennyien ilyen példatárak vagyunk, csak nem

⁶⁰ I. m., 264–265.

⁶¹ Vö. H. Gouthier, *Bergson et le Christ des Evangiles*, Fayard, Párizs, 1961. Jean Guilton, *Œuvres complètes*, Desclée de Br., Párizs, 1967, 7–41. Minderről bővebben lásd tanulmányomat: „Bergson útja az Evangéliumok Krisztusa felé”, *Vigilia* 1981/1, in *Léleklben és igazságban*, Róma, 1986, 225–240. Babits Bergson katolizálásnak hírére megjegyzi: „Félvér volt, de vallása zsidó. Filozófiája azonban a katolicizmushoz állt közel. Ezért sokat térítették. Az érsek szerint azért kívánta a titoktartást, hogy a zsidóellenesség, zsidótörvény korában ne lássék. Nálunk is a katolikusok propagálták, főleg Prohászka.” (Utalás Prohászka *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában* című tanulmányára.) *Beszélgetőfüzetek II*, 1980, 324–326.

⁶² *Eszméletcsere*, in: *Prohászka ébresztése II*, Bp., 1998, 277–323.

⁶³ *Hit az emberben*, Szent István Társulat, Bp., 1968.

vesszük észre, annyira belesulykolódtuk magunkat kész fogalmainkba, amelyeknek mankóira olyan nagyon szükségünk van. – Kedves Feri! Gyorsan sóhajtottam egy köszönetet...”

Ha valaki, akkor Dienes Valéria valóban *evolutív lény* volt, és az evologika addig meg nem fogalmazott ’törvényei’ szerint gondolkozott, továbbfejlesztve Bergson, Prohászka és Teilhard meglátásait. Bármire reflektál is hozzám küldött leveleiben, eszmélődésében mindig valami új van születőben. Bergsontól és Babbitstól Prohászkan és Teilhard de Chardinén keresztül Dienes Valériáig szélesedik és mélyül – vagy inkább misztikus magasságokig lendül – az eszméletcsere, végül az örök isteni Akaratig, az Ómegaig száll a Gondolat. És ebben az isteni–emberi–kozmosz távlatokat táró vízióban – ebben a „léleklátásban” – megvan a helye az Australopithecusnak éppúgy, mint a mai homo sapiensnek, mint názáreti Máriának és a kozmosz Krisztusnak. Vali néni élete vége felé már csak versben és énekben tudja kifejezni „eszmélése teljes világát”. Jézus neve számára „szeretetsugár”, „szent mágia” vagy áldott „istenti erőter”. Itt már a középkori *Amor sanctus* modern változata zeng tovább.

Befejezésül 1974. május 6-i leveléből idézek, amely a 95 éves Valéria lelki fiatalságáról tanúskodik.

„Kedves Feri! Ilyenkor a rigók teledalolják a Levendula utcát, és ha valami szép Bach-muzsikával én kiszólok a teraszról, ők is beleszólnak, mégpedig a ritmusfajoknak oly csodálatos elfogadásával, hogy szinte bele lehetne kottázni, talán a ’Brandenburgi’ vagy egyéb ütemekbe...” Később: küld egy AVE-füzért („Istenszüelő az örök Akaratban”); majd így folytatja: „A földi dolgaimból is küldök valamit. Volt itt egy szemiotikai konferencia, ahová elméleti múltam alapján meghívtak, és Tihanyban tartottam egy előadást a plenáris együttesnek ilyen címmel: Jel és mozdulat (Evologika), ennek kivonata is elindul ezzel a levéllel. (...) Talán ráér elolvasni valamikor. Akarok Magával szellemi kapcsolatban maradni. Azért küldöm ezeket. (Persze Tihanyba úgy kerültem, hogy a pódiumig vittek oda-vissza. (...)) Majd arról ír, hogy megzenésíti a szentmise bizonyos részeit. (...) – Hát, kedves jó Ferim, a rigódalok efféle dalokba mennek át. És a Levendula utca továbbadja s rájuk bízva a szeretetteljes köszöntést – rigóhangon: Valéria.”

Utóirat

Vali néni gépelt szöveget küldött, egy kis cédulán jelezte: „Kedves Feri, ilyesmiket mondtam azon a tihanyi Konferencián, előre összefoglaltam, mert úgy volt, hogy ilyen öregeken már nem megyek le, csak Gee [Gedeon] leviszi, de aztán mégis levittek; nem olvastam ezt, mert jobban szeretek szabadon beszélni, ha már ott vagyok. De lényegében ezt szántam arra a konferenciára...”

A *Jel és mozdulat (Evologika)* gépelt példánya így kezdődik: „Az a kutatás, amelyről itt beszámolok, évtizedeken át (1915 óta) folytatódó elméleti és gyakorlati munkának jelen ütemeiből való. Eredményeit kezdettől fogva az ember megismerésének a mozdulatrendszer eszközeivel való gazdagítására szántam. Az ébredési tünetek között, amelyek a századfordulón az emberiség szellemi életét jellemezték,

elevenedik meg az az antropológia, mely Pavlov és Bechterev óta mozdulatpszichológiával világítja meg az eszméleti jelenségeket. Ezt a gondolatot filozófiailag is megalapozza, sőt egy fiziológiai eredményt metafizikával megelőz (Henri Bergson és Pierre Marie), az esztétikát új utakra tereli (Benedetto Croce), a képzőművészeteket új irányokkal gazdagítja (impresszionizmus, expresszionizmus, kubizmus stb.), még a táncszínpadot is gondolatközlővé teszi (szabad tánc, a jövő tánca, Béjart-előzmények), mindezt s még sok mást, az időnek tartammá éledése, az átélt idő megpillantása révén, mely az emberi alkotásoknak közlésére is új látóhatárt nyitott.”

Az ember–mozdulat kapcsolatról írva így hangsúlyozza Bergson befolyását: „A legteljesebb embertanulmány a teljes mozdulattanulmányon alapul. Nem mozgást, hanem mozdulatot mondok. A mozdulatnak a mozgás fizikai tényezőin kívül pszichológiai tényezője is van. A fizikai mozgás tér–idő–erő hármasa az életjelenségekben a negyediknek: a jelentésnek szolgálatában áll. Így a mozdulat teljes tanulmánya négyágú feladat. Mikor a századforduló körül Bergson gondolatainak és a két Duncan mozdulatkincsének hatására ebbe a tanulmányba fogtam, nem a mozdulat puszta gyakorlata, hanem annak az emberi fejlődésben adott szerepe érdekelt. Ezért neveztem el munkámat ’orkesztikának’ (mozdulattanulmánynak; az orcheomai=mozdulok értelmében). A *Matière et Mémoire*-ban megjelenő mozdulatpszichológia és az *Évolution créatrice* fejlődéstana dolgozott gondolkodásomban, amellyel Isadora táncait és Reymond geometriai mozdulatkincsét szemléltem a XX. század második tizede után.”

„Minden emberközi információelmélet azon múlik, hogyan értelmezzük ezt az érintkezést. Az eszmélettartalmak eredeti mivoltukban más elmékbe át nem vihetőek, és egyéb kapcsolatuk nem valósítható, mint a közös birodalomba tartozó mozdulataink jelentésének megértése. Azt a mozdulathidat, amelyen át gondolataink kicserélődnek: *jel*nek nevezzük. Minden jel mozdulat eredetű, bármelyik érzékszervünk vállalta is ennek közvetítését. A jel közvetítő hatásának megértéséhez eszméletünk *szimbolizáló* hajlamának megvilágítására van szükségünk, amelyet az átvevő, a mozdulatrezonanciát végző fél az átvett mozdulattal újra eszméléssé *szublimál*. Ez az eszméletből mozdulattá és a mozdulatból újra eszméletté változó műveletinverzió, az *eszméletcsere*, ennek a két folyamatnak a találkozása. Egyik a szimbólummá változtatás, a mozdulatjelenség, amely eszméletből fakad és mozdulattá válik, másik a szublimálás, mely a rezonált mozdulatból fakad és újra eszmélést teremt. Ez az eszméletcsere lefolyása.”⁶⁴

„ESZMÉLETCSERE”

BERGSON-TEILHARD-PROHÁSZKA-DIENES VALÉRIA

---

⁶⁴ Dienes Valéria később megküldte a *Táncművészeti Értesítő* 1977/1. számának különlenyomatát, amelyben „A szimbolika főbb problémái” című tanulmányát közölték, és amelyben bővebben kidolgozta az evolúgiát. Ezt közölte Dienes Gedeon 1995-ben a Dienes Valéria: *Orkesztika – mozdulatrendszer* című gyűjtőkötetében (Planétás, Bp., é. n., 66–86.)

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában végigböngésztem a még rendezetlen Dienes Valéria-hagyatékot (Fond 223), különösen is a naplófüzeteket. (Dienes Valéria fia, dr. Dienes Gedeon adta át e hagyatékot a Könyvtárnak.) Több feljegyzés igazolja korábbi megsejtésemet: a filozófusnő tervbe vette a *Bergson–Prohászka–Teilhard-kapcsolat* feldolgozását. Igazában számos naplójegyzetében – hajnali eszmélődéseiben – már meg is történt ez a „*eszméletcsere*”, amellyel a Bergson-tanítvány, Dienes Valéria új műfajt teremtett: saját szellemében valósította meg a három gondolkodó párbeszédét és miközben továbbfejlesztette azt.

Bergson Mesterre emlékezve, akit 1908–1912 között hallgatott a párizsi Collège de France-ban, a *gondolati* közelséget hangsúlyozza: „Most úgy érzek egész belső világgal. (...) Oly közel vagy most nekem, mint mikor gondolatod szerelme a lelkembe hozott. *Emberileg* is, egészen közletről is nagyon tudtalak volna szeretni! Csak nem asszonyilag. Az elmém vágyódott utánad...” (1970. május 11., XX. füzet.)

És még ugyanitt: „Pállal [*leendő férjével – Dienes Pállal – Sz. F.*] töltött fiatal margitszigeti órákhoz képest, amelyek érzelmi világomat elöntötték, ez a Gondolat ellenállhatatlan szerelme volt, mely az idegen földről hazahozta lelkemet... Emberlelkek nyúltak hozzám. Mindig a lélekbe voltam szerelmes. Mindig zavaró ráadás volt a test – ha véletlenül ott volt.” Lényeges ez a vallomás Dienes Valéria és Prohászka Ottokár „rejtélyes barátságának” megértéséhez is.⁶⁵

1967. május 22-én jegyzi naplójába: „Szeretném felgyújtani itt azt a belső tüzet, amit az én nagy lelkeim táplálnak, kiknek melyik volna alkalmasabb: *Bergson–Prohászka–Teilhard*; szeretném megírni a nagy Triót (...), *Henrik–Ottokár–Péter* trióját, akik abban az Időn kívüli örök állapotban talán el tudnák mondani az Idők emberének azt, amit nem találnak meg maguk...”

1970. május 14.: „Ottokár és Henrik az örökkévalóságban karöltve járó lelkek. Szomszédos Terra-évben születnek. A véges életszakaszban egymástól földileg 'messze' élnek. Sohasem cserélik ki gondolataikat emberszóval. Henrik nem érti Ottokár nyelvét. Ottokár olvassa Henriket, Gondolataik emberlelkekben mégis összeélednek. Még Péter nincs itt, később jön. Hozza az ideszánt gondolatfejlődés kezdődő szintézisét. . .”

Dienes Valériának van egy *Eszméletcsere* című írása, amely még részben kiadatlan. Ebben az elképzelt beszélgetésben *Bergson* és *Prohászka* eszméletcserejéről van szó: „két emberi elme gondolatot vált egymással”. Az 1927-ben elhunyt Prohászka magyarul, az 1941-ben meghalt Bergson franciául beszél (de Vali néni Bergson franciaságát magyarra fordította).

„Ebben a beszélgetésükben saját szellemi alkatuk természetéről váltják fel eszméletüket és annak emberileg már beérett tartalmát. A mindenség két közeli pillanatában indultak el öröklétük földi pályáján. Egyik az 1858-ik, másik az 1859-ik földévben, éspedig a korábbi [Prohászka] október 10-én, a későbbi [Bergson] pedig október 18-án. Az egyik gyermekkorában a judaizmust, a másik gyermekkorában a

⁶⁵ Vö. Tamás Erzsébet tanulmányát: in *Prohászka ébresztése*, 235.

kereszténységet szívta be. Majdnem egyidejűleg éltek a földön, de sohasem találkoztak...

Következik az „elmék párbeszéde”. Bergson és Prohászka bemutatja ismeretelméletét; beszélnek az intuícioról. Közben utalás történik Teilhard de Chardinre is.

Prohászka: „Ezek a gondolatok nem fogalmi pontosságok, ezek élményekre való rámutatások, melyek az empiria ugyanolyan valóságos részei, mint a belőlük fogalmasítottak. Ezek az eszmélés más területeiről valók, a teljes belső világ valóságából, amelyet később jött gondolattestvérünk [Teilhard] »dedans«-nak emlegetett és amelyen át ugyanaz az intuíció közeledik felénk.”

Bergson: „Ez bizony ugyanaz a dolog, amit én hangsúlyoztam Párizsban, a mi filozófiai társaságunknak az összejövetelén, amikor megkérdeztek engem: ugyan mi az az intuitív ismeret?... (Az emberi szellem) képes egyesülni és azonosulni a valósággal, mely egyszerre materiális és spirituális. De nehéz róla beszélni, és azt elgondolni, és könnyen megvádolják az embert költészettel, mikor gondolatot merít azokból a metaforasorozatokból, melyek a kifejezhetetlennek ugyanazon pontja felé irányulnak. Nem ízlelted soha ezeket a nehézségeket?”

Prohászka: „Ezt az ismeretelméletet kellett volna továbbépítenem, de nem építettem tovább. Lehet, hogy sok mindent elmondtam volna helyetted, de a velem együtt-lakó eszmélettársak félreértettek engem, mert szavakon át néztek a valóságra, fogalmi struktúrákon át a közvetlenre, és egyetlen valóságnak minősítették a fogalmasítottakat és a közvetlent. [Utalás az *indexre tett székfoglalóra* – Sz. F.] Akkor leléptem a metafizika talajáról és teljesen az emberlelkek gondozására fordítottam a nekem adott szellemi erőket. Beszéltem az ő naiv realizmusuknak a valósághoz eléggé hozzáférni próbáló józan ész nyelvén – nálatok »senscommun«-nek hívják.”

Bergson: „Ezen a nyelven minden metafizikát el lehet mondani.”

Prohászka: „Én azonban ismeretelméletem kettősségét már nem az emberi eszmélet magyarázatában, hanem Krisztus valóságában vittem munkába és megépítettem a magyar lelkek számára az egyházas Krisztus-valóságot. Te messziről jöttél Krisztus felé.”

Bergson: „Jól mondod: én gyermekkori judaizmusomból léptem ki. Én nem nevelődtem benne, mint te, hanem úgy kellett fölfedezni a Krisztust. Sohasem tudtam teljesen kibeszélni magamat róla, mert soha sem mondtam ki utolsó szavamat sem. Mégis a *Két forrás* című művemben a misztikus empiriával egybehangzóan és főleg a katolikus misztika kijelentéseinek értelmében azzal a meggyőződéssel konkludáltam: hogy Isten – szeretet. Ez a Krisztusnak tanítása. Így én is a te konklúzióra jutottam...”

A párbeszéd következő szakaszában Dienes Valéria még jobban kidolgozza azt, hogy milyen hatások, felismerések révén jutott el Bergson ahhoz a felfedezéshez, hogy *Isten = Agapé*. Bergson az *Eszmélet közvetlen adatai* (Dienes Valéria fordításában *Idő és szabadság*, 1923), majd a *Teremtő fejlődés* (fordította Dienes Valéria, 1930)

gondolati fejlődésén át jutott el a *Deux sources (Az erkölcs és a vallás két forrása, 1932)* vallásfilozófiához. Prohászka már nem ismerhette ezt a könyvet.⁶⁶

De folyassuk a Bergson–Prohászka párbeszédet!

Bergson: „Én úgy látom, hogy az, ami szellemi testvérekké tesz bennünket, az gondolkodásunknak a közvetlen felé vivő irányulása. A konstruktívnak vitalizálódása. Visszatérés a még-nem-formulázott források felé. Belemerülés a gondolat történetébe, amelyet védelmez, erősít, elmélyít az a konkrét benyomás, amelyet »tényfürdőinkben« nyerünk és amelyek bennünket azoknak a születőben levő fogalmaknak metaforái felé vezetnek, hogy megjelenhessenek a gondolkodás történetében oly ritkán megjelenő intuitív pillanatok...”

Dienes Valéria, aki az 1910-es évek elején Bergson kurzusait hallgatta a Collège de France-ben, majd műveit magyarra fordította, és aki 1924–1927 között szellemi-lelki kapcsolatba került Prohászka Ottokárral, jól meglátta és kifejezte a két gondolkodó szellemi rokonságát. A *Vigilia* 1974. karácsonyi Prohászka-számában *Ismeretelmélet és időreform Prohászka és Bergson gondolkodásában* címmel tömören összefoglalta ezzel kapcsolatos meglátását. „Az a gondolat, hogy napjaink minden filozófiai megújulása az evolúció céltudatos, vagy mélyeszmeleti feltöréseiből fakad, dolgozott már Spencer evolucionizmusában is, amelyet Bergson elégtelennek vélt, mondván, hogy amiről Spencer beszél, az nem evolúció, mert az idő metafizikai reformja nélkül a fejlődés le nem írható... Ez (a bergsoni) episztemológia Prohászkanál nem állt meg az emberi eszméleten, hanem emberből indult ki, istenismeretben végződött. Ennek mélységeit használta fel életének az index utáni korszakában, az élet feladatai közt végleg túlsúlyá tette pasztorálásban, amellyel megkevesbítette filozófiai kutatásait. Metafizikai eredetű megvilágításait is a pasztoráció szolgálatába állította, és szívesen tekintette a fogalmat s a belőle fakadó konstrukciókat az emberi cselekvés életingereinek. Az ismeretet kezdődő cselekvésnek látta, és gyakran megismételte, hogy a fogalmi körvonalazottságának és vázlatosságának kritikája nem a gondolat homályának és pontatlanságának javára szól. A fogalom az infinitezimálé, amelyben már ott rejlik a tetté fejlődésnek előreküldött képlete, és benne már előre kialakul az élet cselekvő integrálja az ismereti elemnek a tevékenység e kikezdésében.”

Dienes Valéria *Vigilia*-beli cikkében azokra a „három évig tartó gondolatközlésekre”, amelyek 1924–1927 közötti beszélgetéseik során történtek, amikor is Prohászka „a legnagyobb eredetiséggel és közvetlenséggel” fogadta az evolúció megújult, az időreformból folyó gondolatát. De a cikkben is, meg a fiktív Bergson–Prohászka-dialógusban is arra tesz célzást, hogy Prohászka 1924 előtt nem ismerte igazán Bergson ismeretelméletét. *Ezt azonban meg kell kérdőjeleznem. Prohászka és a modernizmus* című tanulmányomban megmutattam, hogy már 1910 körül, amikor Dienes Valéria Párizsban Bergsont hallgatta, Prohászka közvetlenül is (az *Eszmélet közvetlen adatai* német fordítása alapján), de Edouard Le Roy közvetítésével is megis-

---

⁶⁶ Minderről bővebben írtam két tanulmányomban: „Bergson útja az Evangéliumok Krisztusa felé”, in: *Lélekben és igazságban*, 1986, 225kk. és Babits filozófiája”, in: *Jelek az éjszakában* 1983, 138kk.

merte és magáévá tette a fejlődés, a történetiség, a cselekvés, az intuíció és átélés bergsoni–blondeli eszméit.

Prohászka – Bergson – Le Roy – Teilhard

Dienes Valéria, aki jól ismerte Bergson, Prohászka és Teilhard eszmevilágát, mélyreható intuícióval megsejtette a három gondolkodó szellemi rokonságát, és részben még tovább is gondolta ezt az „eszméletcserét”. Már jeleztem, hogy a fiktív Bergson–Prohászka dialógusban is, de Dienes Valéria naplójegyzeteiben is utalás történik a harmadik „rokon” gondolkodó, Teilhard de Chardin víziójára. Az auvergne-i születésű (mint Pascal) jezsuita tudós és gondolkodó esszéiből Dienes Valéria többet magyarra fordított.

Most szeretném *tényszerűen* is jelezni Prohászka és Teilhard néhány meglátásának rokonságát, közös eredetét. A közös forrás vagy gyökér kétségtelenül Bergson filozófiája, amely közvetlenül is, de Edouard Le Roy közvetítésével is hatott Prohászka-ra és Teilhard-ra. Prohászka-ra előbb, mint a jezsuita gondolkodóra.

Teilhard és Le Roy

Madeleine Barthélemy-Madaule vaskos, 686 oldalas monográfiájában alaposan feldolgozta Henri Bergson és Teilhard de Chardin szellemi kapcsolatát.⁶⁷ A könyv függelékében külön is foglalkozik a bergsonista Le Roy és Teilhard de Chardin kapcsolatával, együttműködésével. Emlékeztet arra, hogy Teilhard *Hogyan hiszek* című, 1934-es esszéjében kijelentette: „Világos, hogy cselekszünk. De a valóságnak milyen strukturális sajátosságokkal kell rendelkeznie, hogy ez az akarati mozgás létrejöheszen? S a világnak milyen feltételeket kell teljesítenie, hogy működhessen benne az öntudatos szabadság? A cselekvés problémájára Blondellel és Le Roy-val ezt válaszolom: »Hogy mozgásba jöjjön az a látszólag oly parányi valami – az emberi aktivitás –, ahhoz nem kevesebb kell, mint romolhatatlan eredmény vonzása. Csakis a halhatatlan hódítás reménye indíthat minket útra.« S azonnal le is vonom a következtetést: Tehát a Halhatatlan van előttünk.»⁶⁸

Teilhard és Le Roy 1920 körül ismerkedtek meg. Közvetlen kapcsolatuk 1920 és 1923 közé esik; levelezésük 1925-től 1934-ig tartott. A két francia gondolkodó között mély barátság alakult ki, erről mindketten nyilatkoztak. Egyik is, másik is elismerte, mily sokat köszön a másiknak az evolúcióra való reflexióban. A *nooszféra* (szellem szférája) kifejezést együtt gondolták ki. A „modernista” Le Roy két-három munkájában felhasználta Teilhard kiadatlan írásait, kifejezetten idézte őket. És amikor a jezsuita nem terjeszthette szabadon haladó eszméit, Le Roy szócsöve volt előadásaiban is. (Bergson utóda lett a Collège de France-ban).

⁶⁷ *Bergson et Teilhard de Chardin*, Seuil, Paris, 1963.

⁶⁸ Teilhard de Chardin, *Út az Ómega felé*, 451, in *Œuvres* 10, 131.

Teilhard maga a *L' Hominisation* című 1923-as esszéje elején kézírással megjegyzi, hogy az itt előadott nézeteknek széles teret adott Ed. Le Roy a Collège de France-ban tartott kurzusai során. Teilhard kijelentette Le Roy halála után özvegyének: „Ön tudja, milyen mély benyomást gyakorolt rám.” C. Cuénot-nak pedig ezt írta Teilhard: „Kevés olyan ember van, akit úgy csodáltam, mint Edouard Le Roy. Oly derűs, olyan teljesen emberi és oly mélyen keresztény.”

Teilhard jórészt elfogadja Le Roy bergsonizmusát; sőt közelebb áll realizmusával Bergsonhoz, mint a túlságosan idealista Le Roy. De ez utóbbi, aki kiváló filozófus volt, segített a fiatal Teilhard-nak pontosítani nézeteit. Ugyanakkor tény, hogy Teilhard már megismerkedésük előtt olvasta és csodálta Bergson három első művét; később pedig a *Két forrás...*-t, függetlenül Le Roy-tól.

Teilhard 1908-ban olvasta nagy lelkesedéssel Bergson *Teremtő fejlődését*: a filozófus felébresztette a fiatal jezsuitát „fixista álmából”: felfedezte az evolúciót, amely a „tartamban” folyik, és a szellem felé ível. Teilhard sok elemet kölcsönöz Bergson-tól a fejlődés leírásában, de – vele ellentétben – nem széteső sugárkévének, hanem nyalábok összpontosulásának tekinti az evolúciót.

Az 1917-es *Teremtő egyesülés*-ben írja Teilhard: „Amíg Bergson *Teremtő fejlődésében* a kozmosz úgy mutatkozik, mint egy forrásközpontból kiinduló, de széttartó sugárzás, addig annak a világegyetemnek alakja, amelyet a *Teremtő egyesülés* tár elénk, egybetérítő, összpontosuló, és központot keresve alkot egyetlen folyamat valami végtelenül szétterült szférától elindulva. A két elmélet egyformán evolutív jellegű, de egyik iránya a másiknak homlokegyenest fordítottja.”⁶⁹

Teilhard a keresztény hit fényében kiegészíti, továbbfejleszti Bergsont. Megmutatja, hogy a világfejlődés a nooszféra fázisában csak úgy folytatódhat, ha egy már létező transzcendens Ómega-pont vonzza, egyesíti az emberi személyeket a felülről jövő szeretet-energiával. Igen, ez a Szeretet-Isten, akit a misztikusokat tanulmányozó Bergson is felfedezett. Teilhard-nál a kozmogenezis, biogenezis, antropogenezis, noogenezis folytatása – más szinten – a krisztogenezis, vagyis a föltámadt Krisztus Lelke által kibontakozó természetfölötti élet. Főleg itt rokon Teilhard-ral a mi Prohászkánk, ahogy mindjárt megmutatom.

Dienes Valéria és Teilhard

Dienes Valéria a bergsoni filozófia és a prohászka misztika folytatódását, továbbfejlesztését Teilhard-ban ismerte fel; mintegy a saját bergsonista filozófiáján és a prohászka misztikáján szűrte át és „pártolta” le a teilhard-i lelkiséget.

Ennek megtaláljuk nyomait említett naplójegyzeteiben. Íme, egy kis ízelítő a *Miénk az idő* című gyűjteményből. (Prohászka eucharisztikus lelkiségét megtalálta Teilhard-nál is.)

1971. május 21. „Az én emlékezetem. És valamit kell az emberiségnek ezentúl folytonosan cselekedni erre az Emlékezetre. Az Ő Emlékezetére. Kinyitotta már

---

⁶⁹ *Út az Ómega felé*, 91.

valaki ezt az ablakot? Kinézett-e valaki annak távlatába? Tudom: Ottokár, Henrik, Péter (Prohászka Ottokár, Henri Bergson, Pierre Teilhard de Chardin.) Ez volt Ígéretéletük tartalma. Mind a hárman ezért a szentmiséért jöttek, ezért az időbontó Szentmiséért; és az a Bergson, aki nem hagyta el a zsidóságot, de Isten tette kereszténnyé, ő mondta meg először ennek az Emlékezet szónak értelmét, mikor még nem is merte egynél többször kiírni Isten nevét a Teremtő Fejlődésben. Igen, most megérkeztem ehhez a három lélekhez, és pedig a szentmise Emlékezet szavánál. Most már tudom. Ennek a három léleknek Ígéretélete az örökkévalóságból hozza nekünk Jézus Emlékezetét!”⁷⁰

1972. július 31. „Mert csupa kérdőjel vagyok és megkérdézem az én Velünk maradó Krisztusomat ebben a szikár belső magányomban is, ezzel a mindent visszaverő lelkiállapotban is, ezzel az üres eszmélettel is. Egyedül oda kéredzkedem az eucharisztikus csendbe, az Örök Szobába, a Világ Szeretet-Szobájába, a Velünk-maradás Otthonába, a Vele-maradásom örökre szóló Ígéretébe. Mindezeknek az ideírt szándékoknak most következő háromnapos teljesedésébe is, Prohászka Ottokár lelkével a Szentlélekben átélt egységembe, az Eucharisztia megértetlen mélysége előtt. És ebből az ismeretlen Istenmélységből és Istenmagasságból kérek erre a három napra: Látást, és a Látás mélyére Hitet és a Hit vérkeringésébe Szeretetet, amelyben örökké hallok az Istenszív dobogását. Ámen.”

FÜGGELÉK

Bergson előadásai (1910–1912)

Dienes Valéria budapesti egyetemi évei alatt a *Huszádik Század* haladó embereivel (Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Madzsar József) barátkozik, és persze leendő férjével, Dienes Pállal, közben matematikai tételein dolgozik. Pál hatására elveszíti katolikus hitét. 1905-ben doktorál. Ekkoriban Berkeleyt fordít. Előadásokat tart a nőmozgalomról, cikket ír feminista lapokban. 1908-ban olvassa Bergson *Teremtő fejlődés* című művét, amely szellemi földrengést idéz elő benne. Materializmusa szertefoszlik, főleg azután, hogy a következő évben Párizsban Bergsont hallgatja. Barátainak itthon azt mondogatja, hogy már megváltozott világnézete.

Erről ír 1911-ben régi barátjának, Babits Mihálynak is.

Bergson előadásainak kérdéskörei Dienes Valéria felosztásában:

1908–1909: A lélek és a test – Berkeley

1910–1911: A változás – Spinoza

1911–1912: Az evolúció – Plótinosz

---

⁷⁰ *Miénk az idő*, 289.

Az előadások egy metafizikai részből és egy másik egységből épültek fel, amely szövegmagyarázatokat tartalmazott.

Dienes Valéria 1908-ban Párizsban jórészt matematikai stúdiumokat folytat. *Ténylegesen* az 1909/10-es és 1911/12-es években *hallgatta* Henri Bergson filozófiai előadásait a párizsi Collège de France nyolcas termében.

Dienes Valéria *kézírtos* hagyatékában (Országos Széchényi Könyvtár, Fond 223) *megtalálható az előadásokról készített, francia nyelvű jegyzeteket*

1910. dec. 10.–1911. márc. 11.: Spinoza (a változás) 83 kéziratos oldal

1910. dec. 10.–1911. márc. 19.: A személyiségről 89 kéziratos oldal

1911. márc. 10.–1911. máj. 9.: A személyiségről 80 kéziratos oldal

1912. jan. 6.–1912. márc. 23.: A fejlődés eszméje 133 kéziratos oldal

1912. jan. 6.–1912. márc. 23.: Spinoza Etikája 121 kéziratos oldal⁷¹

---

⁷¹ Henri Hude, *Bergson I–II*, Ed. Universitaires, 1989-1990. 1989-től közzéteszik (PUF) Bergson *kurzusait*, amelyek lényegesen kiegészítik kiadott könyveit (*Bergson professeur – Bergson penseur.*) A leadott kurzusok fontosak a bergsonizmus értelmezéséhez. Ha valaki (egy fiatal kutató) leírná Dienes Valéria kéziratos francia jegyzeteit, és elküldené a francia H. Hude-nak, így nemzetközileg is ismertté lenne nagy bergsonista filozófusunk. Megpróbálom ezt jelezni a magyar származású francia filozófusnak, Vető Miklósnak.

<http://www.magyarKurir.hu/hirek/nemzetkozi-konferenciaval-koszontik-80-eves-veto-miklost/>

<http://www.editions-harmattan.fr/index.asp?navig=auteurs&obj=artiste&no=26758>

<https://bergson.hypotheses.org/bibliographie>